

ЭЛЬВИН ВАХИД оглы АЛИРЗАЕВ

ВЛИЯНИЯ ВСЕМИРНОГО ФИНАНСОВОГО КРИЗИСА 2008
ГОДА НА ЭКОНОМИКУ АЗЕРБАЙДЖАНА: ПОЛИТИКА
ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЗАТРАТ

Специальность: 5301.01 «Внутренние фискальная политика и
государственные финансы»

АВТОРЕФЕРАТ

Диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по экономическим наукам

БАКУ – 2015

ELVİN VAHİD oğlu ƏLİRZAYEV

2008 QLOBAL MALİYYƏ BÖHRANININ AZƏRBAYCAN
İQTİSADİYYATINA TƏSİRLƏRİ: DÖVLƏT XƏRCLƏRİ
ÜZRƏ TƏDQIQAT

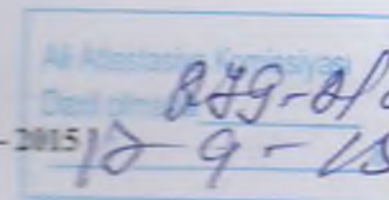
İxtisas: 5301.01 «Daxili fiskal siyasət və dövlət maliyyəsi»

İqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim
olunmuş dissertasiyasının

AVTOREFERATI

(Nəstifkasiya)

BAKI - 2015

İş Türkiyə Respublikası İstanbul Universiteti Sosial Elmlər İnstitutunun Maliyyə Kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

- iqtisad elmləri doktoru, professor **Ufuk Bakkal**
- iqtisad elmləri doktoru, dosent **Sema Ulutürk Akman**

Rəsmi opponentlər:

- iqtisad elmləri doktoru, professor **Şahin Akkaya**
- iqtisad elmləri doktoru, professor **Seyhun Doğan**

Aparıcı elmi müəssisə - Türkiyə Respublikası İstanbul Universiteti

Bu elmi iş, Türkiyə Respublikası İstanbul Universiteti Sosial Elmlər İnstitutunun Maliyyə kafedrası nəznində Maliyyə ixtisası üzrə fəlsəfə doktoru (Ph.D.) alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiyaların müdafiəsini keçirməklə təyin olunmuş Şuranın 12 mart 2014-cü il tarixli iclasında müfəvvəqiyyətlə müdafiə edilərək qəbul olunmuşdur.

Ünvan: Türkiyə Respublikası, İstanbul şəhəri, İstanbul Üniversitesi Kampusu, Sosial Elmlər İnstitutu

Dissertasiya ilə Türkiyə Respublikası Yüksək Tədris Qurumu kitabxanasında, İstanbul Universiteti Sosial Elmlər İnstitutu elmi kabinetində və İstanbul Universitetinin mərkəzi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “ _____ ” 2015-cı ildə göndərilmişdir.

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı : 2008-ci ildə Amerika iqtisadiyyatında ortaya çıxan və çox qısa zaman içərisində bütün dünya iqtisadiyyatlarını və maliyyə sistemlərini əhatə edərək qlobal bir böhrana çevrilən problem, 1929-cu il Böyük Böhrandan sonra yaşanmış ən təhlükəli böhran olmuşdur. Təsirləri hələ də müxtəlif ölkələrdə və müxtəlif formalarda davam edən bu böhranın ortaya çıxma səbəbləri, təsirləri və böhrana qarşı həyata keçirilən siyasətlər ciddi tədqiqat obyektidir. Belə ki, Qlobal Maliyyə Böhranı ilk olaraq, Amerika Birləşmiş Ştatları Nyu-York Birjasında ortaya çıxmış və Amerika bank və digər maliyyə sektorlarını krizisə aparmışdır. Daha sonra, bu mali böhran Amerika iqtisadiyyatının bütün sektorlarında bir çox problemlərə yol açmışdır. Eyni zamanda, böhran başda Avropa ölkələri olmaqla, Amerika maliyyə bazarı ilə sıx əlaqəli digər maliyyə bazarlarını öz cənginə almışdır. Daha sonra da, qloballaşma dərəcəsi nisbətində görə ölkə iqtisadiyyatlarına və maliyyə sektorlarına mənfi təsir etmişdir. Təəssüf ki, bu maliyyə böhranı, global dünyanın ayrılmaz hissəsi olan Azərbaycan iqtisadiyyatından yan keçməmişdir. Lakin aparılan doğru iqtisadi siyasət nəticəsində bu təsir ən aza endirilmişdir.

Baş vermiş bu qlobal maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına birbaşa və dolaylı təsirləri olmuşdur. Hər şeydən öncə, demək olar ki, təsirlərinə görə bu böhran, ölkə iqtisadiyyatının inkişafının önündə ən böyük əngəl olmuşdur. Belə ki, qlobal bazarlarda olan təhlükələr və investisiyaların gələcəyindəki qeyri-müəyyənlik ölkəyə gələn sərmayələrin azalmasına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda, neftin dünya bazarlarındakı qiymətinin kəskin azalması öz mənfi təsirini göstərmişdir.

Bununla yanaşı, vergi gəlirlərinin ilk dəfə proqnozladan az yığılması, dövlət xərclərinin bəzi hissələrinin azaldılması, büdcə kəsirinin artması və bütövlükdə ÜDM-nin aşağı düşməsi böhranın təsirlərinin göstəriciləridir.

Bütün bunlara baxmayaraq, böhranın ən kəskin olduğu dövrlərdə belə, sosial müdafiə, təhsil, səhiyyə, ədliyyə, icraedici xərclər azaldılmamışdır, və hətta öncəki illərə görə, iqtisadi siyasətin bir hissəsi olaraq artırılmışdır.

Lakin böhran öncəsində bu sayılan xərc istiqamətlərinin artım faizi 2-5 dəfə olduğunu nəzərə alsaq, böhran zamanında bu artım sürətinin azalmasını diqqətə alaraq, təsirləri daha yaxşı başa düşərik.

Bunu da qeyd etmək vacibdir ki, dövlətin neft gəlirlərinin iqtisadiyyata ötürülməsi, bəzi sektorlarda vergi endirimləri və maliyyə bazarlarına nəzarətin gücləndirilməsi, və bir çox dövlət iqtisadi siyasət alətlərinin varlığı, qlobal böhranın təsirlərinin Avropa və digər qonşu ölkələrdən ən az olmasına gətirmişdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatında, inkişaf etməkdə olan bir ölkə kimi, maliyyə siyasəti iqtisadi inkişafa istiqamətlənmişdir. Bu səbəblədir ki, əsas makro iqtisadi indikator kimi ÜDM və ölkədə əhalinin yaşayış səviyyəsi ildən ilə artır. Bu maliyyə siyasəti içərisində dövlət xərclərinin daha ağır olduğunu müşahidə edə bilərik. Çünki digər İEOÖ-lərdə olduğu kimi, özəl sektorun dövlətin qayğısına ehtiyacı vardır. Eyni zamanda, dövlətin iqtisadi və sosial infrastrukturaya istiqamətlənmiş investisiyaları və özəl sektora yönləndirilmiş subsidiya və digər təşviqlər öz mübət bəhrəsini makroiqtisadi göstəricilərdə vermişdir.

İqtisadi artım və inkişaf istiqamətli dövlət maliyyə siyasətinin uğurlu olması, İEOÖ-lərdə dövlət xərclərinin effektiv istifadəsinə bağlıdır. Ortaya çıxan son qlobal maliyyə böhranından ölkə iqtisadiyyatının ən az təsirlənməsi üçün, vergi endirimləri ilə yanaşı, dövlət daha çox xərc istiqamətli siyasətlər aparmışdır.

Problemin işlənmə səviyyəsi. Böhranlar ölkə iqtisadiyyatlarına ən sağalmaz yaraları vuran hadisələrdir. Bu səbəblə, onların əsaslı tədqiq olunması və iqtisadi siyasətin böhrana uyğunlaşdırılması vacibdir. 1929 Böyük Böhrandan çıxmaqda kömək olan Keyns yanaşması, bu böhranda da dünya ölkələri tərəfindən çox aktiv istifadə edildi. Ölkə iqtisadiyyatlarında mühavizəkar politikalar, daha öncələr özəlləşdirmələrə qarşı milliləşdirmə siyasətləri, özəl sektora dəstək və iqtisadiyyatı canlandırma paketləri bunların əsaslarındanıdır. Lakin buna baxmayaraq, bir çox İEOÖ-lərdə konyekturaya qarşı dövlət siyasətlərinə çox da diqqət yetirilməmişdir.

Bu səbəblə, böhran nəzəriyyəsini, ortaya çıxış səbəblərini və nəticələrini tədqiq etmək elmi işin ilkin mərhələsi olmalıdır. Başqa ifadəylə, böhranların təbiəti, təsnifi, indikatorları, səbəbləri, böhranlarda dövlətin rolu

kimi vacib məsələlərlə yanaşı, kapitalist dünyasının yaşadığı önəmli qlobal və regional böhranları araşdırmaq əhəmiyyət kəsb edir.

Bir çox ölkədə böhranın maliyyə siyasətinə təsiri önəmli olmuşdur. Belə ki, İEO və İEOÖ-lər maliyyə siyasətlərini böhran zamanında böhran müddətinin ən az endirilməsinə və iqtisadiyyatın ən az zərərlə bundan qurtulmasına yönləndirilmişdi. Azərbaycanda böhran dönməndə maliyyə siyasətinin seyri və effektivliyi elmi işin əsas tədqiqat obyektlərindəndir. Bunun üçün, maliyyə siyasətinin əsas instrumentlərindən olan dövlətin xərc siyasətinin inkişaf trendi, ona təsir edən daxili və xarici faktorlar diqqətə alınaraq tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsədi – Kapitalizmin 1929 Böyük Böhranından sonra yaşadığı ikinci ən böyük böhranı tədqiq etmək, gələcəkdə meydana çıxma bilən böhranları əvvəlcədən görmək və edilən yanlışların təkrarlanmamaq və böhrana qarşı aparılan siyasətlərin daha effektiv olması üçün çox ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu elmi işdə qlobal böhranın ortaya çıxış səbəbləri, qlobal böhrana çevrilməsi və Azərbaycan iqtisadiyyatına təsir kanalları tədqiq olunmuşdur. Bununla yanaşı, böhran zamanında ölkədə aparılan maliyyə siyasəti dövlət xərcləri istiqamətində ayrıca təhlil edilmişdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının və maliyyə sektorunun, 2008 Qlobal Maliyyə Böhranından nə ölçüdə təsirləndiyi və buna qarşı aparılan maliyyə siyasətinin uğurluğunu tədqiq etməkdir.

Tədqiqat zamanı aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və həll edilmişdir:

- Böhran anlayışını, növlərini və meydana çıxma səbəblərini ortaya qoymaq;
- Maliyyə bahranı ilə iqtisadi siyasət əlaqəsini təhlil etmək;
- Böhran anlayışına və böhrana qarşı aparılan siyasətlərdə iqtisadi düşüncələrin fərqli yanaşma tərzini ortaya qoymaq;
- Müstəqillik sonrası meydana çıxan böhranların Azərbaycana iqtisadiyyatına təsirlərini analiz etmək;
- Böhran öncəsi və sonrası Azərbaycan iqtisadiyyatını tədqiq etmək;
- 2008 Qlobal Maliyyə Böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatı üzərindəki təsirini öyrənmək;
- Azərbaycanda həyata keçirilən maliyyə siyasəti və böhran zamanı bu siyasətin necə dəyişdiyini öyrənmək;

- Dünya ölkələrində həyata keçirilən maliyyə siyasətlərinin müqayisəli təhlili və böhran zamanlarında iqtisadi siyasətin öyrənilməsi;
- Böhran zamanı maliyyə siyasəti çərçivəsində dövlət xərc siyasətinin aparılmasını tədqiq etmək olmuşdur.

Tədqiqatın obyektı – Azərbaycanda böhrana qarşı həyata keçirilən maliyyə siyasətidir.

Tədqiqatın predmeti – Qlobal Maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına və maliyyə siyasətinə təsiri prosesidir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası. Tədqiqatın öz məqsəd və vəzifələrinə nail olunması üçün dissertasiya işində çoxşaxəli (multi-disiplinary) elmi metodlarından istifadə edilmişdir. Burada iqtisadi nəzəriyyə, siyasi iqtisad, maliyyə siyasəti, böhran iqtisadiyyatı və beynəlxalq mali münasibətləri elmi sahələrinə müraciət edilmişdir. Dissertasiya işində maliyyə siyasətinin iqtisad elmindəki təhlili metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Dissertasiya yazılarkən müxtəlif mənbələrə müraciət və istinad edilmişdir. Bu qaynaqların əsasını mövzuyla bağlı Azərbaycan, türk və ingiliscə nəşr olunan alimlərin əsərləri, nəşr edilmiş dövlət tədqiqat raportları və dövrü mətbuatlardan istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin, Maliyyə Nazirliyinin məlumatlarından və Azərbaycan Mərkəzi Bankının illik hesabat materiallarından təşkil olunmuşdur.

Mövzulya əlaqədar olaraq Azərbaycan Mərkəzi Kitabxanasından, Türkiyə Universitetlərinin kitabxanalarındakı ədəbiyyatlardan, Beynəlxalq Qurumların elektron kitabxanalarından, beynəlxalq elmi jurnallardan və digər nəşrlərdən geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda, rəsmi internet mənbələrindən də istifadə edildiyi əlavə olunmalıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində vektor avtoregressiya modelindən və ən kiçik kvadratlar sistemində görə reqressiya modeli vasitəsi ilə qlobal maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirləri və Azərbaycanda tətbiq olunan iqtisadi inkişaf istiqamətli maliyyə siyasətinə təsirləri sistemli bir şəkildə analiz edilməyə çalışılmışdır. Keyns iqtisadi fikrinin irəli sürdüyü kimi dövlət xərclərinin iqtisadi inkişafa təsirləri araşdırılmışdır. Belə ki, Azərbaycanda da, dövlətin iqtisadi artım və inkişafda

çox müsbət rolu vardır. Eyni zamanda, qlobal maliyyə böhranı zamanı bu siyasətin böhrana uyğun olaraq dəyişməsi və böhranın Azərbaycan iqtisadiyyatına nə zaman və nə dərəcədə təsir etməsi ən kiçik kvadratlar metodu ilə ölçülmüşdür.

Bu maliyyə siyasətini görmək üçün və eyni zamanda böhranın ölkə iqtisadiyyatı və maliyyə siyasətinə təsirlərini ölçmək üçün Azərbaycan iqtisadiyyatında illərə görə analizlər aparılmışdır. 1999-2012-ci illərdə aparılan bu analizlərdə VAR modeli ilə ortaya çıxmışdır ki, Keynsin irəli sürdüyü kimi, dövlətin iqtisadi inkişaf istiqamətli iqtisadi siyasəti çox uğurludur. Eyni zamanda, ən balaca kvadratlar sisteminin regressiya modelində əldə olunan nəticələrə görə, böhranın ölkə iqtisadiyyatına təsirləri olmuşdur.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işi, böhranın ölkə iqtisadiyyatına təsirlərini tədqiq etməklə aparılan maliyyə siyasətinin analiz etməyə və gələcəkdə meydana çıxacaq böhranların və iqtisadi qeyri-stabilliyin daha tez ortadan qaldırılmasına kömək edəcəkdir. Eyni zamanda böhran dönməndə ölkədə dövlət maliyyə siyasətinin qeyri-neft sektorunun inkişafındakı təhviləri bir bütöv şəkildə araşdırılması baxımından praktiki əhəmiyyətə malikdir. Bu elmi işin nəticələrindən (xüsusilə maliyyə siyasəti) ali məktəblərin tələbələri, aspirantlar, müəllimlər və tədqiqatçılar istifadə edə bilərlər. Dissertasiya, eyni zamanda Azərbaycanın son on ildə maliyyə siyasətiylə əlaqəli tədqiqatlar aparən tədqiqatçılar üçün də elmi mənbə rolunu oynaya bilər.

Tədqiqatın aprobeşiyası və nəticələrin tətbiqi. Dissertasiya, Türkiyə Respublikası İstanbul Universiteti Sosial Elmlər İnstitutunun Maliyyə kafedrası nəznində Maliyyə ixtisasında hazırlanmış və 12 mart 2014-cü il tarixində elmi şuranın qarşısında müdafiə edilmişdir. Dissertasiyanın əsas mövzusu, müəllifin müxtəlif məqalələrində öz əksini tapmışdır.

Tədqiqat işinin həcmi və quruluşu. Türk dilində hazırlanan bu dissertasiya işi ön söz, giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 255 səhifədir. Bunun yanında, ixtisar edilmiş ifadələrin, cədvəllərin və qrafiklərin siyahıları da ayrı-ayrı verilmişdir. Dissertasiya işində 35 cədvəl və 22 qrafik istifadə olunmuşdur. Bundan əlavə, elmi işin türk və ingilis dillərində xülasəsi də mövcuddur.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı və tədqiqat obyektinin seçilməsi əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyektə və predmetə müəyyən edilir, işin elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti göstərilir.

Dissertasiyanın "Böhran nəzəriyyəsi və böhrana qarşı siyasətlər" adlı birinci fəslində böhran anlayışı, meydana çıxma səbəbləri haqqında ümumi məlumatlar verilmişdir. Belə ki, arzu edilməyən, təcili müdaxiləyə ehtiyac olan və ictimai təhlükə olan böhranlar, şiddətli iqtisadi dalğalanmalar nəticəsində ümumi iqtisadi balansın pozulması şəklində biruzə verir. Çox şaxəli olaraq qqtisadi fəaliyyətlərin hər birinə təsir edən böhranlar, ölkənin rəfah səviyyəsini azaldaraq, kasıblığı artıran və real gəlir səviyyəsini azaldan təsirlərə sahibdir. Böhranların ortaya çıxdığı səbəbləri aid olduğu sektorla əlaqəli olaraq təsnifləndirilir. Belə ki, iqtisadi böhranlar – real sektor və maliyyə böhranlarına ayrılırlar. Real sektoru böhranları, mal və xidmət bazarında və əmək bazarında ortaya çıxan böhranlar; maliyyə böhranları isə bank, valyuta və mali böhranlara bölünürlər.

Maliyyə bazarlarında və bank sistemindəki axsaqlıqlardan ortaya çıxan maliyyə böhranları qloballaşma prosesiylə bərabər artmış və maliyyə sistemlərini daha həssas nöqtəyə gətirmişdir. İnflyasiyanın və faizlərin sürətli artması, maliyyə bazarlarındakı qeyri-müəyyənliklər və səhm və istiqrazların qiymətlərinin düşməsi, bank sektorunda tədiyyə balansının pozulması və panikalar, Mərkəz bankının pul siyasəti alətlərinin yetərsizliyi kimi səbəblərdən meydana çıxan maliyyə böhranları, sərmayənin qloballaşması ilə İEO-lərdə xarici ticarət, faiz dərəcələri və valyuta məzənnələrindəki ciddi dəyişmələr nəticəsində İEOO-lərdə daha tez tez rastlanır.

1980-ci illərdən sürətlənərək, valyuta və sərmayə üzərindəki məhdudiyətlərin qalxması, maliyyə bazarlarının birləşməsi və hökumətlərin bunu dəstəkləyən siyasətləri ilə, bir ölkənin bank, valyuta və maliyyə bazarındakı problemlər rahatlıqla qonşu ölkələrə mənfi təsirini göstərirdi. Eyni zamanda, finansal liberallaşma ilə, bütün bunları idxal edən İEOO-lərin iqtisadiyyatı bu ağırlığa tab gətirməyərək, böhranların sayının və dərinliyinin artmasına gətirmişdir. Buna əlavə olaraq, spekulasiyaların maliyyə bazarlarında, xüsusən də valyuta bazarında artması, böhranların əvvəlcədən proqnozunda və həllində dövlətə daha çox iş yükləyir. Digər tərəfdən, iqtisadi inkişafı sürətləndirmək üçün İEOO-lərin xarici sərmayəyə ehtiyacı bərabərində böhranlara da qapı açmışdır.

Iqtisadi qloballaşma ilə, ortaya çıxan problemlər ölkənin maliyyə və iqtisadi sektorlarından qonşu ölkələrə sıçrayır. Bu böhranlar, keçici xəstəlik kimi, həm o ölkə ilə sıx əlaqəsinə görə, həm də qloballaşma dərəcəsinə görə, regional böhranlara və hətta global böhranlara çevrilə bilər.

Böhranların belə təhlükəli hal alması, onların daha ortaya çıxmadan həllini zəruri etmişdir. Belə ki, milli valyutanın ildə 10%-dən çox dəyərlənməsi, M2 pul təklifinin rezervlərə nisbətinin çox yüksəlməsi, məzənnədə və faiz dərəcələrində ciddi artımlar, büdcə kəsiri və dövlətin borc yükündə önəmli artımlar, birbaşa xarici investisiyaların azalması, səhm və istiqraz qiymətlərinin sürətli düşməsi kimi önəmli indikatorlar, böhranların xəbərciləridir.

Böhranların ortaya çıxma mənbələri və həll yolları iqtisadçıların daima gündəmində olmuş və müxtəlif yanaşmalar irəli sürmüşdülər. Belə ki, Keynsin 1929 Böyük Böhranında bazar mexanizminin uğursuzluğu, dövlətin müdaxiləsi fikrinə qarşı, Milton Friedman bunu aparılan yüksək faiz və sərt pul siyasətinə görə dövlət uğursuzluğunun bur nəticəsi olduğunu müadafə etmişdir. Bununla yanaşı, böhran qavramını çox normal bir iqtisadi vəziyyət olaraq və sonrasındakı öz-özünə həll olan bir proses kimi gören iqtisadi axımların da olması, iqtisadçılar tərəfindən böhranın təməlləri fərqli açıqlandığını göstərir. Məsələn, Klassik Liberal görüşə görə, pul sadəcə mübadilə vasitəsi olduğu üçün, ancaq real sektor böhranları ola bilər və digər böhranlar isə dövrü dalğalanmaların nəticəsi kimi və maliyyə vəziyyəti pozulan banklardan ortaya çıxır bilər. Başqa ifadəylə, pul və maliyyə siyasətinin istehsalat və məşğulluq üzərində qısa dövrdə təsiri olmadığından, istiqrar siyasətinə də ehtiyac yoxdur. Neo-klassik yanaşmada isə, çöküş dövründə maliyyə bazarında tələb azalar və faizlər də düşər. İşsizliyin də artmasıyla əmək bazarında təklif çaxalar. Bu iki faktor da sərmayədar üçün əsas xərclər olduğundan, xalis qazanc artaraq, dövlətin müdaxiləsinə görə qalmadan böhrandan çıxılır.

Karl Marks isə, kapitalizmin daxili ziddiyətlərinə görə, iqtisadiyyatda xüsusən də real sektorda, dövrü dalğalanmaların olması böhrana yol açacağını irəli sürmüşdür. Belə ki, böhranlar bu ziddiyətlərin təsirli ama müvəqqəti partlayışlarıdır və kapitalizm dərinləşdikcə böhranlar daha çox olacaqdır. Marksın izafi dəyər nəzəriyyəsinə görə, tam rəqabətin olduğu bazarlarda kar azalacaqdır. Belə ki, firmalar qazanclarını artırmaq üçün, məhsuldarlığını artırmaq və xərcləri azaltmaq üçün bir-birləriylə yarışacaqdır. Bunun nəticəsində, dəzgahlar daha effektiv istifadə olunacağından işsizlik

artacaqdır və nəticədə kar həddi düşəcəkdir. İşçilər istehsal etdikləri qədər istehlak etmədiyindən, kapitalistlərə izafi dəyər yaratmış olurlar. Rəqabətlə ortaya çıxan sərmayə, effektiv tələbə görə çox istehsalı ortaya çıxarır. Böhran qiymətlərin və kar dərəcələrinin meydana çıxması ilə başlayaraq, istehsalatın və məşğulluğun və daha sonra da alıcılıq qabiliyyətinin düşməsi ilə yeni böhranlara çevrilir.

Digər tərəfdən, Marks istehsal-istehlak bərabərsizliyinin (əmtə-pul-əmtə), struktur problem olaraq böhrana yol açdığını belə izah edir: əlində əmtəə olan bir şəxs bunu bərabər dəyərli başqa bir əmtəə ilə dəyişmək istəyər, lakin pulun araya qarışmasıyla bu sistem pozular. Başqa sözlə, əmtəni pula dəyişən şəxsin təkrar alıcı olamaması, böhran ehtimalını artırır. Finanslaşma, burada əmtəə sərmayəsinin itirdiyi kar dərəcəsinin, finans sərmayəsi tərəfindən əvəz etməyə çalışmasıdır. Finans böhranı, əmtəə böhranının fərqli görünüşüdür.

Marksa görə, izsizlər ordusunun varlığı, azalan kar dərəcələri, inhisarlaşmalar, kapitalistlərin əməkçi sinifə qarşı üstünlüyü ilə işçi sinifinin get-gedə yoxsullaşması nəticəsində istehlakın və tələbin düşməsi böhrana səbəb olacaqdır.

Marksın azalan kar nəzəriyyəsinə görə, yeni istehsalat texnikalarının çıxması, investisiyaları artırır. Bu da əmək bazarında tələbi artıraraq, maaşların azalmasını dayandırır və hətda bir az artar. Bu da, xərcləri artıraraq, kar dərəcələrini bir miqdar azaldar. Bu da, investisiyaları azaldaraq, əmək tələbini də azaldır. Əmək haqqıların azalması, böhrana qapı açar. Sosialist iqtisadçılara görə, çözümlər kapitalist sistemin dəyişməsidir.

Böhranların kapitalist iqtisadiyyatda analiz edilməsi Keyns iqtisadi axımı ilə əlaqəlidir. Keyns iqtisadiyyatın daha sağlam işləməsi üçün dövlətin pul və maliyyə siyasətinə ehtiyac olduğunu söyləyərək, iqtisadiyyatları böhran vəziyyətindən də bu şəkildə qurtarmışdır. Keynsin iqtisadi konyunkturaya yanaşması, toplam tələbin unsurlərindən investisiya xərclərinin digər xərclərə görə daha çox dəyişkən olduğunu və iqtisadi stabillik üçün iqtisadiyyatda qənaət və investisiya bərabərliyinin qorunmasını irəli sürüb. Belə ki, 1929-cu ildə işsizliyin əsas səbəbinin effektiv tələbin yetərsiz olduğunu deyirdi və bununla da Malthus və Marks kimi böhrana gediləcəyini bildirirdi. Keyns, pulun sadəcə mübadilə vasitəsi olmadığını, eyni zamanda qənaət və spekulasiyalar vasitəsiylə tələb ediləcəyini bildirmişdi. Xüsusən, spekulativ məqsədli pul tələbinin artmasıyla, iqtisadiyyatda likvidlik

bolluğuna baxmayaraq, pul siyasətinin təsirsiz qaldığını, yəni faiz dərəcələrinin az olmasına baxmayaraq investisiyaların artmayacağını deyərək, dövlətin maliyyə siyasətiylə müdaxilə etməli olduğunu söyləmişdi. Keynsə görə, qənaət faizin deyil, gəlirin funksiyasıdır. Investisiyalar isə faizin funksiyasıdır. Qənaətlərin çox olması, istehlakı azaldaraq iqtisadi artımı da azaldır. Böyük Böhran kimi istehlakın azaldığı zamanlarda dövlət müdaxilə edərək büdcə xərcləriylə və/ya vergi endirimləriylə istehlakı (tələbi) həvəsləndirməlidir. Keyns nəzəriyyəsi əksik investisiya nəzəriyyəsi olub, qənaətlərin investisiyalardan az olduğunu və əksik məşğulluğun olduğuna əsaslanır. Böhran (resessiya və depressiya) zamanlarında toplam tələbin artırılmasına istiqamətlənmiş pul və maliyyə siyasəti sintezi ilə, iqtisadi genişlənmə başlayacaqdır.

Keyns iqtisadi düşüncəsi həm 1970-ci illərdə yaşanan neft böhranlarıyla biruzə verən staqfilasiya ilə, həm də regional böhranların həllindəki yetərsizliyi ilə iqtisadi sabitlik üçün yeni yanaşmalar və həll yolları meydana çıxmışdır. Bunlardan biri vergilərin həvəsləndirici təsiri üzərində qurulan və iqtisadiyyatın məcmu təklif tərəfinə ağırlıq verilən və Klassik nəzəriyyənin davamı kimi görülən, təklif yönümlü iqtisadiyyat idi. ABŞ prezidentlərindən Reyqanın həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin təməli kimi, bu yanaşma, vergilərin təşviqiylə qənaətlərin artırılması və investisiyaya çevrilməsiylə iqtisadiyyatın inkişaf edəcəyini ifadə edirdilər. 1970-ci illərdə iqtisadi inkişafın zəif olmasına yüksək vergi dərəcələrini göstərərək, məcmu tələbi və qənaətləri azaldan vergi yükünü azalmaq tövsiyə etmişdilər. Təklif yönümlü iqtisadi siyasət, maaşlardakı vergi endirimlərinin çalışma arzusunu artıracağını, ticarətdəki vergi endirimlərinin isə sərmayəni artıracağı, investisiyalardakı vergi endirimləri özəl qənaətləri təşviq edəcəyini bildirməklə yanaşı, dövlət xərclərinin bu nisbətdə azaldılmasını müdafiə edirdilər.

1970-ci illərdə ortaya çıxan Monetarist yanaşmaya görə, əmək haqqı və qiymətlərdəki elastiklik uzun müddətdə iqtisadi balansla gətirəcəyindən, önəmsiz dalğalanmalarda pul və maliyyə siyasətlərini tətbiq etmək olmaz. Bir iqtisadi qeyri-sabitliyin təməlinə, pul təklifindəki nizamsız dalğalanmaların olduğunu düşünərək, bu görüş pul siyasətiylə problemin həllinə çalışmışdır. Eyni zamanda, 1929 Böyük Böhranın təməlinə 1929-1933 illərindəki pul aqreqatlarının daralmasının yatdığı iddia edərək, böhranlara yanlış pul siyasətinin səbəb olduğunu bildirmişdilər. Başqa ifadəylə, əsas iqtisadi durğunluğun səbəbi mali (pul) daralma, inflyasiyanın səbəbi isə mali genişləmədir. Buna görə, ən doğru siyasət iqtisadi artım

dərəcəsi əsas alınaraq pul təklifini sabit və istiqrarlı bir nisbətdə artıran pul siyasətidir. Monetarist yanaşma, iqtisadi istiqrarsızlığa yol açan büdcə kəsirlərinə qarşı çıxaraq, borclanmanın inflyasiya və faiz dərəcələrini yüksəldərək özəl investisiyaları azaldacağını demişlərdi. Mali böhran vəziyyətində bazara doğru miqdarda və uyğun zamanda likvidlik verilməlidir.

Bazar iqtisadiyyatındakı axsaqlıqlar, böhrana çevrilmədən dövlət müdaxiləsi ilə sabitliyə gətirilməlidir. Bunun üçün dövlət, bütün zamanlarda maliyyə siyasəti alətlərini istifadə edərək iqtisadiyyatı istiqrarda saxlayır. Lakin müxtəlif səbəblərdən bir böhran meydana çıxmışdısa, dövlətin böhrana qarşı maliyyə siyasəti ilə bu həll edilə bilər.

'Dünyada yaşanmış mühim böhranlar və Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirləri' adlı II Fəsilə, əsas olaraq 1929 Böyük Böhranı, 1997 Asiya Böhranı, 1998 Rusiya böhranı, 2000-ci il Türkiyə böhranı və 2008 Qlobal Maliyyə Böhranı ələ alınaraq, bu böhranların səbəbləri, nəticələri, xronologiyası və bu böhranlara qarşı aparılan siyasətlər analiz edilmişdir. Xüsusən də, 2008 Qlobal Maliyyə Böhranı əsas olmaqla, bu böhranların Azərbaycan iqtisadiyyatına təsir kanalları tədqiq olunmuşdur.

1997-ci ildə Rusiya iqtisadiyyatı stabilliyə çatmışdır. Belə ki, 1995-ci ildə 131% olan inflyasiya 1997-ci ildə 11%-ə düşmüş, xarici ticarət saldosu var idi. Lakin 1997-ci ilin sonunda Rusiyanın əsas gəlir mənbəyi olan neft, qızıl kimi malların qiymətinin düşməsi, Rusiyanın valyuta ehtiyatlarını bitirmişdi. Asiya böhranı ilə də rubl spekulativ hücumlara hədəf olmuşdur. Bu səbəblə, Rusiya Mərkəz Bankı 6 milyard dollar itirmişdi. 1998-ci il aprel ayında ikinci spekulasiya səbəbiylə hökumətin devalvasiya edəcəyi ehtimalı məzənnə üzərində təzyiqləri artırmışdır. Neftin qiymətinin 40 dolara düşməsiylə, valyutaları azalan Rusiya, xarici boclara ödəmə bilməyərək böhrana girmişdir. Böhran, rublun dəyərsizləşməsi, xarici sərmayənin ölkədən çıxması, çoxlu sayıda bank və maliyyə təşkilatının bağlanması və xalqın kasıblaşmasıyla nəticələnmişdir.

Rusiya böhranı, Avropanı ticarət və investisiya baxımından, Latın Amerikasını, Afrika ölkələrini isə, ya bu ölkələrə ya da bu ölkələrlə bərabər bənzər stratejik məhsulları satması səbəbiylə təsir etmişdir. Postsovet ölkələrinə isə, mali-iqtisadi cəhətlə daha dərin təsirləri olmuşdur. Azərbaycanın Rusiya ilə iqtisadi əlaqələrinin 1994-cü ildən sonra azalmasına baxmayaraq, böhranın təsirləri, ölkədə büdcə kəsirlərinin artması, vergilərin

proqnozdan az yığılması, bazardakı qeyri-müəyyənliyə görə ticarətin və investisiyanın azalması şəklində ortaya çıxmışdı. Rusiyaya görə, xarici sərmayəçilərin MDB ölkələrini də risk qrupuna almaları, neftin qiymətinin düşməsi, Rublun devalvasiyası ilə xarici ticarət yoluyla manatın dəyər itirməsi, 1.5 milyon azərbaycanlının ailələrinə göndərdiklərin pulların azalması və eyni zamanda bu səbəblə ölkədə valyutanın azalması meydana çıxan dolaylı mənfi təsirlərdir.

Azərbaycanın ən böyük ticarət ortaqları Rusiya və sonra Türkiyədir. Bu ölkələrdəki problemlərdən təsirlənməmək mümkün deyil. Rusiya böhranı qədər, 2000-2001 Türkiyə böhranından da Azərbaycan iqtisadiyyatı təsirlənmişdi. Xarici sərmayənin ölkəyə girişi bu illərdə ciddi azalmış, gömrük rüsumları ciddi azalaraq, növbəti illərdə də düşmüşdü.

2007-ci ildə ABŞ-da ipoteka bazarında başlayan və 2008-ci ilin sentyabr ayında ABŞ-ın 4-cü böyük investisiya bankı olan 'Lehman Brothers' 600 milyard dollar borcla iflasıyla təsirləri bütün dünyaya yayılan böhran, 1929 Böyük Böhrandan sonra kapitalizmin yaşadığı ən böyük böhran olmuşdur. Böhranın təməlinə, son illərdə artan ucuz bank kreditləri, artan ev qiymətləri, geri dönməyən riskli ipoteka kreditləri və buna bağlı olaraq mali investisiya vasitələrinin emissiyası dururdu. Zamanın prezidenti Corc Buşun yoxsul təbəqəni mənzillə təmin etmək üçün adıqı fond və 2000-ci illərin əvvəlinə Çin, Yaponiya və bəzi neft ixrac edən ərəb ölkələrinin ABŞ-a borc verməsiylə ölkədə pul təklifinin çox olması və ABŞ Mərkəzi Bankının faiz dərəcələrini 1%-ə endirməsi, ipoteka sahəsinə ayrılan kreditlərin daha ucuz və az şərtlə olmasına gətirmişdi. Gəliri çox az olan bu insanlara da, kredit riski dərəcəsinə baxılmadan ipoteka verilməyə başlanmışdı.

2007-ci ildə ev qiymətlərinin ciddi düşməsiylə, evlərini satsalar belə bu məbləğləri ödəmə bilməyən istehlakçıların, banklar tərəfindən evləri alındı. Eyni zamanda, evlərini sataraq bankın borcunu ödəmək istəyənlərin sayının çox olması, qiymətlərin düşməsi daha da sürətləndirdi. Böhran üçün, ABŞ 819 milyard dollarlıq maliyyə dəstək paketi açıqlamışdı. Böhranın dünyaya yayılmasıyla, Almaniya 108 milyard, Yaponiya 100 milyard, Kanada 61.5 milyard, İspaniya 56.7 milyard, Avstraliya 45.6 milyard, Cənubi Koreya 42.6 milyard, İngiltərə 38 milyard dollarlıq iqtisadi canlandırma paketləri tətbiq etmişdilər.

2008 Qlobal Maliyyə Böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirləri çoxsahəli olmuşdur. Belə ki, makroiqtisadi inikatorlardan da görüldüyü kimi,

2003-cü ildən etibarən ÜDM-nin artdığı, inflyasiyanın azaldığı, işsizliyin, yoxsulluğun azaldığı böhran dövrünə qədər davam etmişdir. Məsələn, ÜDM-nin real artımı 2005 ilində 26.4%, 2006-cı ildə 34.5%, 2007-ci ildə 25% olmasına baxmayaraq, 2008-ci ildə 10.8%, 2009-cu ildə isə -11.5% olmuşdur.

Eyni zamanda, neftin qiymətinin 150 dollardan 40 dollara qədər düşməsi, neft gəlirlərini, valyuta ehtiyatları həcmi və dolaylı olaraq da dövlət maliyyəsinə mənfi təsir etmişdir. Neft qiymətinin gələcəyi ilə əlaqəli bazarda olan qeyri-müəyyənliyə görə dövlət, bir çox layihələri başlatmadan sonraya saxlamışdır. Bununla bərabər, xarici ticarət həcmində azalma olmuş və xarici borc artmışdır. Belə ki, 2006-cı ildə 2.5 milyard dollar olan xarici borc, 2009-cu ildə 4.86 milyarda çatmışdır.

Böhranın ən çox hiss edildiyi tikinti sektorunda iş həcmi 2009-cu ildə öncəki ilə nisbətən 12.2% azalmışdır. Eyni zamanda, tikinti sektoru böhran zamanında ölkədə və dünyadakı qeyri müəyyənliklərə görə, həm müştəri sayında, həm də sərmayə miqdarında azalma müşahidə edilmişdir.

Qlobal Maliyyə Böhranı 2008-ci ildə dünya ölkələrinə sıçramış və oralarda da böhran havası əsmişdir. Eyni şəkildə olaraq, bunu Azərbaycana daxil olan xarici sərmayə həcmindən də görə bilərik. Belə ki, digər bir çox indikatorlardan fərqli olaraq, bu təsir özünü 2008-ci ildən göstərmişdir. 2008-ci ildə birbaşa xarici investisiyalar öncəki ilə nisbətən 16.3% az olmuşdur. Qeyd edək ki, birbaşa xarici investisiyalarda ən çox payı olan İngiltərənin 2008-ci ildə cəmi investisiyaları öncəki ilə görə 16.5% azalaraq 1 milyard manat olmuşdur. Xüsusən, 2009-cu ildə maliyyə sektoruna xarici sərmayələr 1 milyard dollar azalmışdır. 2009-cu ildə isə, sadəcə xarici sərmayə deyil, ölkə daxili sərmayə ciddi ölçüdə azalmışdır. Hər iki sərmayədə 20%-ə yaxın azalma, 2010-cu ildə iqtisadi siyasət nəticəsində ortadan qalxmışdır.

Böhranın dövlət büdcəsi üzərində ciddi təsirləri olmuşdur. Belə ki, 2008-ci ildə 11.5 milyon manat olan büdcə kəsiri, 2009-cu ildə 178 milyon manat, 2010-cu ildə 362.9 milyon manat olmuşdur. 2011-ci ildə isə, büdcə profisid vermişdir.

Digər tərəfdən, büdcənin neft gəlirlərinə bağlılığı, qeyri-neft büdcə kəsirini də artırmışdır. 2007-ci ildə qeyri-neft büdcə kəsirinin qeyri-neft ÜDM-yə nisbəti 32% ikən, 2009-cu ildə bu 43.3%-ə çıxmışdır. Eyni

zamanda, vergi gəlirləri də azalmış, bu səbəblə Dövlət Neft Fondu (DNF) resursları daha çox istifadə olunmuşdur.

Brent markalı neftin qiyməti böhran dövründə 144.9 dollardan 38.1 dollara qədər düşmüşdür. Büdcə proqnozunda neftin qiymətinin 70 dollar götürülməsi də gözlənilməyən nəticələr vermişdir. Azərbaycan üçün neftin 10 dollar düşməsi, ümumi gəlirdə 2.2 milyard dollar itki mənasına gəlir. Bu səbəblə, 2008-ci və sonrakı illərdə DNF-nun illik gəlirinin 88.5–93.7%-i dövlət büdcəsinə transfert edilirdi.

2008 Qlobal Maliyyə böhranı makro və mikro ölçüdə ölkə iqtisadiyyatına təsir etmişdir. 2008-ci ildə 20.8% olan inflyasiya, Mərkəz Bankı siyasətiylə 1.5%-ə qədər endirilmişdir. Digər tərəfdən, xarici sərmayənin azalması və bazarlardakı qeyri-müəyyənlik nəticəsində iqtisadi inkişaf gözləniləndən az olmuşdur.

2008-ci ilin sonu və 2009-cu ilin əvvəlində Mərkəz Bankı yumuşaq pul siyasəti həyata keçirmişdir. 2 fevral 2009-cu ildə, faiz dərəcələri 8%-dən 5%-ə endirilmişdir. Qısa zaman sonra, bu 2%-ə endirildi. Ticarət banklarının faiz limiti 13%-dən 10%-a düşürüldü və məcburi ehtiyat norması 6%-dən 3%-ə salındı. Digər tərəfdən, sığorta şirkətləri 3 il müddətinə karın investisiyaya ayrılan hissəsindəki vergidən və banklar daxil olmaqla bu şirkətlərin ödədiyi mənfəət vergisindən azad edildilər.

Digər tərəfdən, dünya bazarlarında faiz dərəcələrinin artması, yerli bankların kapital sıxıntısını meydana çıxartmışdır. 2009-cu ilə bankların xarici borcu 2 milyard dollar olmuşdur. Nəticədə, ancaq az riskli kreditlər verilmişdir. Bank sektorundakı daralmalar, real iqtisadiyyata da təsir etmişdir. Statistika görə, ən böyük 12 şirkətdən toplamda 3400 işçi çıxardılmışdır.

Analizlərə görə, böhranın Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirləri, müxtəlif kanallarla olmuş və işsizliyin artması, iqtisadiyyatda güvənin azalması, bazarda qeyri-müəyyənliklər, neft qiymətlərinin azalması və büdcə gəlirlərinin düşməsi şəklində nəticələnmişdir.

'Azərbaycan İqtisadiyyatının Böhrandan Təsirlənmə Dərəcəsi və Həyata Keçirilən Siyasətlər' adlı son fəsildə, global maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri və böhrana qarşı həyata keçirilən iqtisadi siyasət tədqiq olunmuşdur. Bunun üçün, ölkə iqtisadiyyatı böhran öncəsi və sonrası olaraq araşdırılmış, böhran dövründə həyata keçirilən siyasətlər və

onların uğurluluğu nəzərdən keçirilmişdir. Bu çərçivədə, Azərbaycan iqtisadiyyatının strukturu ilə əlaqəli empirik modellər təhlil edilmiş və dövlət xərc siyasəti timsalında, həyata keçirilən maliyyə siyasətinin uğuru qiymətləndirilmişdir.

Azərbaycan, istər neft ixrac edən ölkə kimi, istərsə də, İEOÖ kimi həyata keçirdiyi maliyyə siyasəti dövlət xərc siyasəti ağırlıqlıdır. Bu səbəblə də, böhran dönməndə dövlət xərc siyasəti empirik analiz edilmişdir.

Bu fəsildə, böhranın ölkə iqtisadiyyatına təsir dərəcəsini görmək üçün, böhran öncəsi və sonrası dövrlər qarşılıqlı təhlil edilmişdir. Eyni zamanda, böhran prosesində həyata keçirilən siyasət qiymətləndirilmişdir.

Beynəlxalq qurumlara görə, maliyyə böhranı iqtisadi böhrana çevrilmişdir. Azərbaycanda iqtisadi, sosial, mali sahələri təsir altına alan böhran, 2008-2009-cu illərdə daha çox hissə edilmişdir. Lakin, Azərbaycan iqtisadiyyatı böhrana dayanıqlı güclü ölkələrdən olmuşdur. Bunun səbəbləri, dünya maliyyə bazarlarına tam inteqrasiya olunmaması; bank sistemindəki həssas qaydalara görə böhrana hazırlıqlı olma; atran dövlət istehlakı və investisiyaları; böhran öncəsi neft qiymətlərinin artması; dövlət borcunun ÜDM-nin 10%-dən az olması kimi sadalana bilər.

Böhranın ölkə iqtisadiyyatında hiss edildiyi 2009-cu ildə ÜDM-dəki artım 9,3% olmuşdur. Lakin qeyri-neft ÜDM-si 16%-dan 3%-ə qədər geriləmişdir.

Azərbaycan, digər post-Sovet ölkələrinə nisbətən, keçid dönməsinə gec başlamışdır. 1993-cü il Heydər Əliyev zamanına qədər bu keçid dönməsi dövlət tərəfindən dəstəklənməmiş və neft sektoru qədər, qeyri-neft sektorunun inkişafına da fikir verilməmişdir. Digər tərəfdən, Sovetlər Birliyindən sonra, ölkələr arasında ticarət bağının qopması həmçinin bazar şərtləriylə mallarını satmaqda çətinlik çəkən şirkətlər bağlanmışdır. Bu problemlər və sonra neft ixracatçısına çevrilərək, iqtisadi inkişaf əldə etmə və sonrakı mərhələdə 'Holland sindromu' problemi və həyata keçirilən layihələrin tədqiqi mövzu baxımından önəmlidir.

1996-cı ildən başlayaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatı tam stabilləşmiş və inkişaf yönümlü siyasətlər öz bəhrəsini vermişdir.

1995-ci ildə qəbul olunan 'İnvestisiyaların Fəaliyyəti haqqında qanun' ilə ölkəyə sərmayə axını sürətləndirmək, investorların hüquqi güvənliyini

təmin etmək, dünya bazarlarına inteqrasiya üçün atılan önəmli addım idi ki, 1994-2002-ci illər ərzində ölkəyə qoyulan 12.5 milyard dollar investisiyanın 10 milyard dolları xarici investisiya olmuşdur. Bu investisiyalar artmasıyla yanaşı, eyni zamanda dövlət investisiyalarını da 1996-cı illə müqayisədə 2004-cü ildə 7 dəfə artmışdır. Bununla yanaşı, 2009-cu ildə 1995-ci illə müqayisədə, xarici ticarət həcmi 16 dəfə, idxalat 9.2 dəfə, ixracat 23.1 dəfə artmışdır.

Neft bumu ilə, xüsusən 2005-ci il və sonrasında dövlət investisiyaları önəmli ölçüdə artmışdır. 2006-cı ildə dövlət investisiyalarının həcmi 4.4 dəfə artaraq büdcənin 22.4%-i qədər olmuşdur. Digər tərəfdən, 2005-ci ildə günlük 0.3 milyon barel olan neft hasilatının, 2009-cu ildə 1.1 milyona çatması və yüksələn neft qiymətləri, neft gəlirlərini artırmışdır. Lakin bu eyni zamanda neftdən asılılığı və digər sektorların geridə qalması 'Holland sindromu' problemini də ortaya çıxartmışdır.

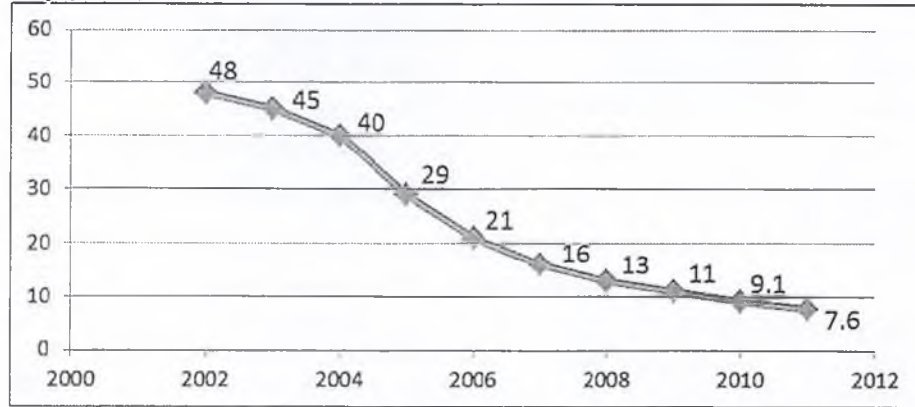
Bu səbəblə, dövlətin maliyyə siyasəti daha çox qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində olmuşdur. Bununla yanaşı, iqtisadiyyatının neftdən asılılığı davam edir.

Bu istiqamətdə, 'Kiçik və orta ölçülü şirkətlərə dövlət dəstəyi'(1997-2000) "2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı", Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər); Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər), Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı (2008-2015-ci illər), "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)" tətbiq olunmuşdur.

Eləcə də "Bakı şəhərinin qəsəbələrinin 2006-2007-ci illər üzrə sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair Tədbirlər Proqramı" çərçivəsində başlanmış işlərin davam etdirilməsi məqsədilə "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı", "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" kimi bir çox dövlət proqramları çox faydalı nəticələr meydana çıxartmışdır. Birinci regional inkişaf proqramının nəticəsində, 2003-cü ildə 45% olan yoxsulluq dəcəsinin 2008-ci ildə 13.2%-ə, 2009-cu ildə 11%-ə düşdüyünü görə bilərik.

Bununla yanaşı, 547.5 min insan işlə təmin olunmuş, açılan yeni iş yerlərinin 40%-i regionların payına düşmüşdür. Qrafiqdən görə bilərik ki, 2002-ci ildə əhalinin demək olar ki, yarısının yoxsulluq içində yaşadığına baxmayaraq, 2011-ci ildə bu göstərici 7.6%-ə düşmüşdür. Belə ki, BVF Azərbaycanın 2010-cu ildən yoxsulluqla əlaqəli kreditlərdən yararlanma bilməyəcəyini söyləmişdir. Qlobal maliyyə böhranına qədər ölkə iqtisadiyyatında ciddi problem olmamışdır. İnflyasiya tək rəqəmli olmaqla azalan, əhalinin rəfah səviyyəsi və məşğulluğu artaraq iqtisadi inkişafa doğru gedilirdi.

Qrafiq 1. 2002-2011 –ci illərdə Azərbaycanda Yoxsulluq Səviyyəsinin Dəyişməsi, %

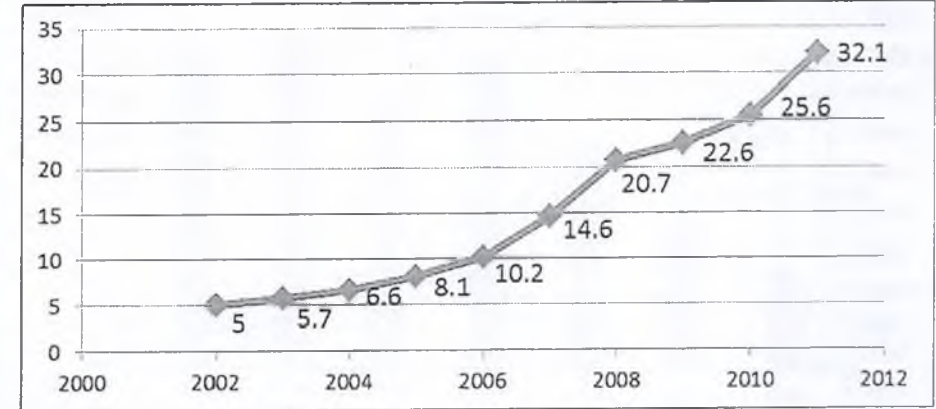
Mənbə: A.R. Dövlət Statistika məlumatları, 2002-2012-ci illər

Böhranın təsirlərini iqtisadiyyatda və sosial həyatda böhran sonrası ortaya çıxan dəyişmələrdən görə bilərik. 2008-ci ildən 2013-cü ilədək neft fondundan dövlət büdcəsinə cəmi 33.535 milyon manat transfertlər, gəlir vergisinin üst dərəcəsinin 35%-dən 30%-ə endirilməsi və digər vergi istisnaları böhranın ortaya qoyduğu təsirlərindəndir.

Bununla yanaşı, 'ünvanlı sosial yardımlar', pensiya və əmək haqqının baza həddinin artırılması, məşğulluğun dövlət tərəfindən artırılması, inflyasiyanın tək rəqəmliyə düşməsi bu prosesi sürətləndirmişdir. Eyni zamanda, Qrafiq 2-dən görə bilərik ki, əhalinin nominal gəlirləri önəmli ölçüdə artmışdır.

Məcmu gəlirlərin bərabər paylanması indikatoru sayılan Gini əmsalı, 2001-2008 illərində %8 azalaraq %34 olmuşdur. Bu iki qrafiq bütöv qiymətləndirilərsə, ölkə iqtisadiyyatının vəziyyəti daha yaxşı başa düşülər.

Qrafiq 2. 2002-2011-ci illərdə Əhalinin Nominal Gəlirləri, milyard manatla

Mənbə: A.R. Dövlət Statistika məlumatları, 2002-2012-ci illər

Böhranın simptomlarının ortaya çıxdığı 2008-ci ildə, investisiyaların içərisində daxili investisiyaların payı 75% olmuşdur. Bu investisiyaların 46.3%-i dövlətin payına düşür ki, bunun da 80%-i infrastruktura, 20%-i sosial sferaya yönəldilmişdir.

2008-ci ildə neft hasilatına görə, iqtisadi artım daha sürətli olmuşdur və dünyadakı iqtisadi konyekturanın əksinə 2 rəqəmli artım qeydə alınmışdır. ÜDM 10,8% artarkən, bu neft sektoründə %7, qeyri-neft sektorda 15,7% olmuşdur.

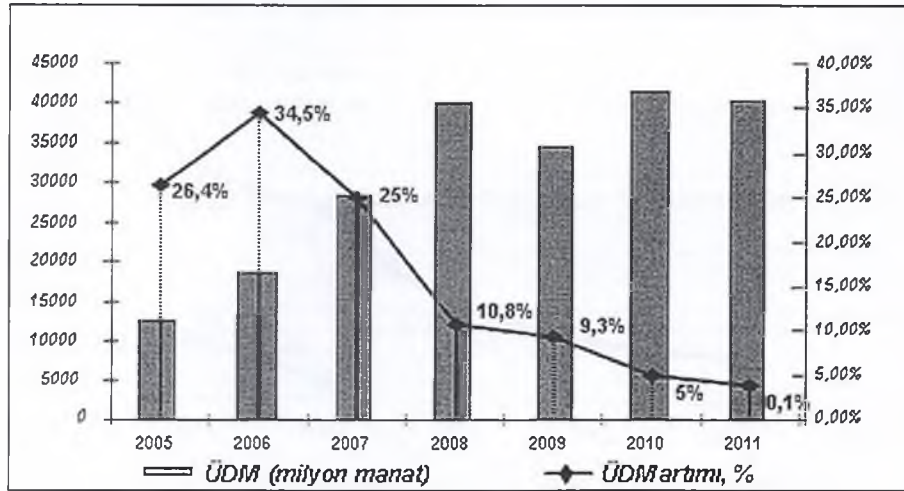
Böhran səbəbiylə, xarici investisiyaların azalması, xüsusən qeyri-neft sektorunu dövlətin siyasət mərkəzinə qoymuşdur.

Qrafiq 3-dən görülməli ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında ÜDM-nin real artımı 2007-ci ildən etibarən azalmışdır. Xüsusən 2009-cu ildə neft qiymətlərinə bağlı olaraq Neft ÜDM-sinin artması, buna baxmayaraq bankların likvidlik sıxıntısı və investisiyaların azalmasıyla qeyri-neft ÜDM-si azalmışdır.

İqtisadi və sosial indikatorlarda 2008-ci il önəmli bir ayırmadır. 2009-cu ili daha çətin keçirən ölkə iqtisadiyyatı, dövlət qayğısıyla bunu çox

hiss etməmişdir. 2007-ci ildən sonra ÜDM-nin real artımı get-gedə düşmüşdür.

Qrafiq 3. 2005-2011-ci illərdə ÜDM-nin dəyişməsi, faizlə

Mənbə: Statistika Komitəsi məlumatları, 2005-2011-ci illər

2008-ci ildə, tədiyyə balansında (cari işlemlər hesabının) 16,5 milyard dollar saldo olmuşdur ki, bu da 2007-ci ildəki 7,4 milyard dollar səviyyəsindən iki dəfə çoxdur. Bu artım, neft hasilatında meydana gələn əlavə 2 milyon ton və 1 barel neftin ortalama 72,9 dollardan, 96,5-ə yüksəlməsinə təsirindən də olmuşdur. 2008-ci ildə, mal ixracatı 30,6 milyard dollar olmuşdur. Lakin 2009-cu ildə ölkədə ticarət həcmi öncəki ildən 2,64 dəfə az gerçəkləşmişdir. 1996-cı ildən bəri ilk dəfə büdcə təxminləri reallaşmamışdır.

Gömrük vergisi və digər ödəmələrin cəmi 86% reallaşmışdır. Buna idxalatın 1.4 milyard manat azalması da təsir etmişdir. Büdcə gəlirlərinin təxmin olunandan az gerçəkləşməsi böhranın ilk siqnallarını vermişdi. Digər tərəfdən, 2009-cu ildə 14,8 milyard dollarlıq neft sektoru tədiyyə profisidi, 4,6 milyard dollarlıq qeyri-neft kəsirini ortadan kaldıraraq, nəticədə müsbət saldo olmasına gətirmişdir. Bu ildə 27,7 milyard dollar olan xarici ticarət həcmünün 17,9 milyard dolları xam neft olmaqla, 19,1 milyard dolları neft ixracatı olmuşdur.

Statistikaya görə, 1994 'Əsrin Müqaviləsi'ndən 2012-ci ilə qədər ölkəyə qoyulan investisiyaların həcmi 100 milyard dollardan çox olmuşdur. Bu müddətdə, ilk dəfə 2009-cu ildə investisiyaların həcmində 3 milyard manat azalma olmuşdur. Buna əsasən neft sektoruna investisiyaların 1 milyard manata düşməsi səbəb olmuşdur. 2010-cu ildə öncəki ilə görə, investisiyaların cəmi 21,2% artaraq 9,9 milyard olmuşdur ki, bu da ÜDM-nin 23%-indən çoxdur. Eyni zamanda, qeyri-neft investisiyaları 15% və daxili investisiyalar 20%, xarici investisiyalar 41% nisbətində artmışdır. Bunu böhranın təsirlərinin azaldılmasına və bazardakı güvənin bərpası ilə əlaqələndirmək olar.

Cədvəl 1. 2005-2011-ci illərdə İntestisiyaların Strukturu, % ilə

	Özəl sektor	Dövlət sektoru	Xarici investisiya	Daxili investisiya	Neft sektoru	Qeyri-neft sektoru	Cəmi investisiya milyard manat
2005	83.7	16.3	63.5	36.5	15.7	84.3	5769.5
2006	85.5	14.2	53.5	46.5	54.7	45.3	6234.5
2007	57.4	42.6	38	62	47	53	7471.2
2008	52	48	24.5	75.5	31	69	9944.2
2009	57.2	42.8	20.1	79.9	27	73	7725
2010	61.4	38.6	24.3	75.7	29.3	69.7	9905.7
2011	57.4	42.6	22	78	23.2	76.8	12776

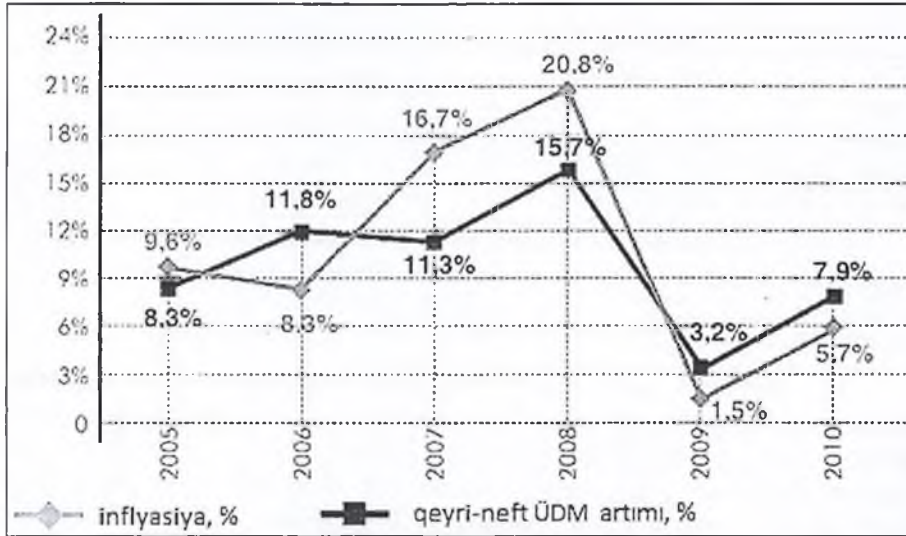
Mənbə: A.R. Statistika Komitəsi, 2005-2011; A.R. Mərkəzi Bank illik raportları, 2005-2011; A.R. büdcənin icrası haqqında qanunları, 2005-2011 illəri məlumatları;

Bu cədvəldən görə bilərik ki, dövlət investisiyaları son illərdə artmışdır. Eyni zamanda böhran dönməndə (2007-2009-cu illərdə) özəl sektor və xarici investisiyalar azalmışdır. 2008-ci ildə xarici investisiyaların azalması, 4 milyard əlavə daxili investisiyalar ilə kompensasiya edilmişdir. Digər tərəfdən, xarici investisiyaların neft sektoruna axdığı bəllidir. Bu səbəblə, böhran dönməndə neft sektoruna investisiyalar azalmışdır. 2009-cu ildə cəmi investisiyalar önəmli nisbətə azalmışdır. Bu dövlət investisiyalarının, xarici investisiyaların və neft sektoru investisiyalarının öncəki ilə görə azalmasıyla açıqlana bilər. Lakin 2010-cu ildən sonra investisiyaların seyrində böhranın təsiri olmamışdır.

Dünya Bankı "Doing Business-2009" raportuna görə, hökumət böhran dönməsində bir çox nizamlayıcı və təşviq edici addımlar atmışdır. Belə ki, Azərbaycanın kiçik və orta şirkətlərə istiqamətlənmiş fəaliyyətinə görə 97-ci yerdən 33-ə qalxmasının əsas səbəblərindən, əmək qanununun yenilənməsi, hakimlərin sayının artırılmasıyla sahibkarların problemlərinin sürətli həlli və ən önəmlisi şirkətlərin yaradılmasında və vergi ödəməsində 'tək pəncərə' sisteminin yaradılmasıdır.

Böhranın iqtisadiyata təsir dərəcəsini makroiqtisadi göstəricilərdən də görə bilərik. Qrafik 2-dən də görüldüyü kimi, 2008-ci ildə inflyasiya 20,8%-ə yüksəlmişdir. 2009-cu ildə isə uğurlu pul siyasətiylə, inflyasiya dərəcəsi 1,5%-ə endirilmişdir. Digər tərəfdən qeyri-neft sektorunun real artımı 2007-ci illə müqayisədə artmışdır. Lakin 2009-cu ildə ciddi bir azalma olmuş və inflyasiya meyli və qeyri-neft ÜDM-si dəyişməsi eyni istiqamətdə olmuşdur.

Qrafik 4. İnflyasiya və Qeyri-neft ÜDM-sinin Real Artımı

Mənbə: A.R. Mərkəzi Bank illik statistik bülletenləri, 2005-2010-cu illər

Digər tərəfdən, mənzil qiymətlərinin 10-15% düşməsi və bir çox inşaat şirkətinin bazardan çəkilməsi ilə tikinti sektorunda olan təsirlərdəndir. Sosial Müdafiə Nazirliyinin məlumatlarına görə, 1% əmək qüvvəsinin müqavilələri dayandırılmış, bir çox müəssisədə isə bəzi şöbələr bağlanaraq,

işçilər öz hesablarına müddətsiz ezam edilmişdilər. Eyni zamanda, Rusiyada işləyən azərbaycanlıların gəlirlərindəki azalma, ölkəyə valyuta girişini azaltmışdır.

Neft sektorunun sərmayə-ağırlıqlı strukturunun daha çox ixdal xammalla bəslənməsi və sektorun əmək qüvvəsinin cəmi əmək qüvvəsində 1%-ni məşğul etməsi ilə fərqlənir. Neft sektorunun kapital-ağırlıqlı strukturu, 'marjinal investisiya-məşğulluq' nisbətində ən yüksək dərəcədə olmasıyla daha yaxşı başa düşülür. Digər ifadəylə, neft sektorunda bir yeni məşğulluq yaratmaq üçün, 17 milyon manat investisiya qoyulmalıdır.

Cədvəl 2. Böhran dönməsində Əsas Sosial-İqtisadi İndikatorlar

	2008	2009	2010	2011
ÜMM (milyon \$)	48851	43019	50002	49116
Adambaşına ÜMM (milyon \$) (alicılıq qabiliyyətinə görə)	5095	4808	5533	5342
ÜDM (milyon \$)	46258.2	42575.7	52950	63500
Adambaşına ÜDM (milyon \$)	5707	5018.2	5797.8	6870
Xarici Ticarət (milyon \$)	54919	20777	35134	35630
İxracat (milyon \$)	47756	14658	28164	28102
İdxalat (milyon \$)	7163	6119	6970	7528
DNŞ neft hasilatı, min ton	8651.3	9543.3	8459.7	8400.9
Cəmi neft hasilatı, min ton	44527.2	50419.3	50795.5	45625.4
Əhali (min)	8802.5	8947.3	9036.4	9192.7
Rəsmi İşsiz Sayı	50963	55945	56343	53862

Mənbə: A.R. Dövlət Statistika Komitəsi, 2008-2011 məlumatları

Cədvəldən görüldüyü kimi, 2009-cu ildə öncəki ilə görə, ÜMM, ÜDM, xarici ticarət, o cümlədən idxal və ixrac, məşğulluq ciddi dərəcədə azalmışdır.

Bununla bərabər, böhran öncəsi və sonrası makroiqtisadi indikatorların real dəyişmə dərəcələrini qarşılaşdıraraq, böhranın təsirini daha dəqiq görmək olar. Belə ki, ÜDM-nin, neft və qeyri-neft sektorunun, nominal gəlir və əmək haqqının və bank aktivlərinin artımında 2005-2008-ci illərlə müqayisədə, 2009-2010-cu illərdə ciddi azalma olmuşdur.

Cədvəl 3. Böhran Dönəmində Makroiqtisadi Göstəricilərin Dəyişməsi

İndikatorların dəyişməsi	2005-2008	2009-2010
ÜDM-nin real artımı	24.2%	7.2%
Neft sektorunun real artımı	42.9%	8.3%
Qeyri-neft sektorunun real artımı	11.8%	5.6%
İnflyasiya	13.9%	3.6%
Nominal gəlir artımı	31.8%	10.7%
Nominal əmək haqqı artımı	27.0%	8.9%
Büdcə xərclərinin nominal artımı	64.3%	6.8%
Bank aktivlərinin artımı	65% (2007-2008)	14%

Mənbə: A.R. Mərkəz Bankı illik statistik bülletenləri, 2005-2010 illər

İqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklər sadəcə özəl sektorla məhdudlaşmamış, dövlət sektoruna və aparılan maliyyə siyasətinə də ciddi təsir etmişdir. Bunu dövlət büdcəsinin inkişaf tendensiyasına baxaraq daha doğru analiz etmək olar.

Cədvəl 4. 2005-2012-ci illərdə Dövlət Büdcəsi Gəlirləri (milyon manat)

	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Gəlir Vergisi	317.4	588.6	627.2	581.9	590.2	715.7	812.9
Mənfəət Vergisi	355.4	2457.7	2862.3	1329.2	1429.9	2134	2252
ƏDV	599.9	1179.2	1910.9	2012.8	2082.5	2222.7	2366.9
Aksiz vergisi	141	402.9	486.9	485.1	514.9	480.2	531.4
Mədən vergisi	53.5	123.2	147.7	121.9	130.1	129.8	125.7
Neft Fondundan transferlər	150	585	3800	4915	5915	9000	9905
Digər gəlir mənbələri	438	670	927.7	880	740.4	1018.3	1287.6
Cəmi gəlirlər	2055.2	6006.6	10762.7	10325.9	11403	15700.7	17281.5

Mənbə: Dövlət Büdcəsinin İcrası Haqqında Qanunlar (2005-2012 illər)

Böhranın biruzə verdiyi 2008-ci il, büdcə gəlirləri daxil olmaqla, iqtisadiyyatın bir çox sahəsində genişlənmə dönəmi olmuşdu. 2009-cu il isə, böhranın birbaşa və dolayı (digər ölkələrdəki hadisələr) hiss edildiyi il olmuşdur. Vergi gəlirlərinin 45%-nin neft sektorundan əldə olunduğuna görə, neftin qiymətindəki ciddi azalma, 2009-cu ildə ümumi vergi gəlirlərinin azalmasına səbəb olmuşdur. Azalan bütün vergi gəlirləri 2010-cu il etibarıyla artmağa başlamışdır. Büdcənin gəlir hissəsində olduğu kimi, xərclər də 2009-cu ildə azaldılmışdır.

Dövlət, 2009-cu ildə, gəlirlərdəki azalmaya görə, əhəmiyyəti çox olmayan xərcləri azaltmış, və sadəcə davam edən layihələri maliyyələşdirmişdir. Nəticədə, qeyri-neft büdcə kəsiri eyni qalarkən, təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə xərcləri, qeyri-neft ÜDM-nin 1,8%-i qədər artırılmışdır.

Son illərdə dövlət xərcləri bütün sahələrdə artmışdır. 2005-ci ilə görə, 2007-ci ildə bir çox dövlət xərc strukturu 2-5 dəfə artmışdır. Bu artım böhran dönəmində də davam etmiş, lakin 2009-cu ildə iqtisadiyyat yönlü xərclər azaldılmışdır.

Cədvəl 5. Böhran Zamanında Büdcə Xərclərinin Dinamikası, 2005-2012 illər, milyon manatla

Xərc istiqamətləri	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012
İqtisadiyyata	444.7	2350	4958.6	4373.9	4889.9	6803.2	6960.8
Sosial Müdafiə	217.7	578.4	825.3	1038.9	1108	1478.3	1691.3
Təhsil	372.5	723	979.7	1147.9	1180.8	1268.5	1312.1
Səhiyyə	115.3	257.2	346.2	402.4	429.2	493.2	567.8
Ədalət	206.4	431.3	533.9	648.9	668.5	710.2	902.6
Qanunverici-icraedici	123.9	198.8	252.4	289.7	303	281.9	319.1
Büdcə kəsiri	-85.5	-79.6	82	-178	-362.9	303.2	176

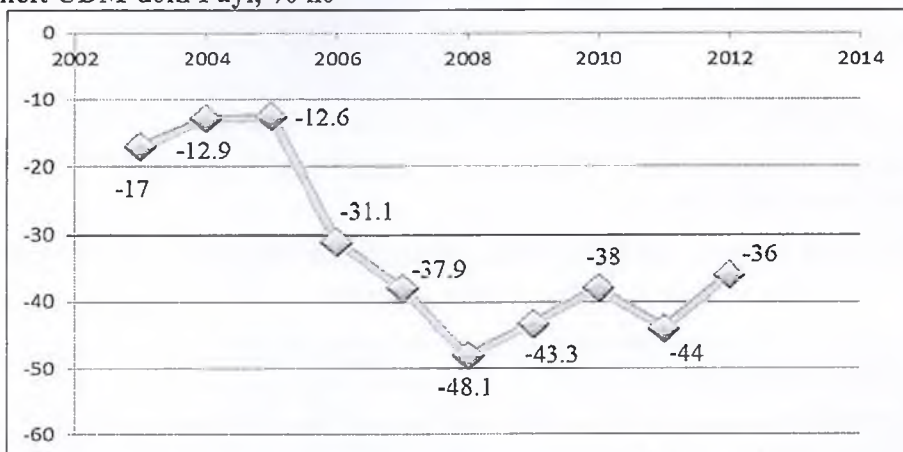
Mənbə: A.R. Dövlət Büdcəsinin İcrası Haqqında Qanunları, 2005-2012 illəri; A.R. Statistika Komitəsi, 'Azərbaycan Rəqəmləri', 2005-2012 illər.

Büdcə xərcləri ÜDM-nin 20%-ni keçməzken, 2009-cu ildə bu 40%-ə yaxın olmuşdur. Böhran dönəmində azalan büdcə gəlirləri, borclanmaya görə olmadan dövlət xərclərinin azaldılmasıyla tarazlaşdırılmışdır.

Öncəki dövənlərdə olduğu kimi, İEOÖ kimi bütçə xərcləri daha çox artırılaraq, Keyns nəzəriyyəsinə uyğun olaraq böhrandan çıxmağa çalışılmışdır. Böhran öncəsi, bu daha çox iqtisadi artım və inkişaf edilirdisə, böhran zamanında çıxış siyasəti kimi qiymətləndirilə bilər.

Lakin, hələ də 'ikili kəsir' (twin deficit) davam edir. Belə ki, qeyri-neft bütçə balansının qeyri-neft ÜDM-yə nisbəti və qeyri-neft ixracatı mənfi istiqamətdədir. Xüsusən, böhran dönməndə artan tələbə görə, neftin ixracdakı payı 97% və beynəlxalq standartlara görə 40%-dan çox olmamalı qeyri-neft bütçə kəsiri 48.1% olmuşdur.

Qrafıq 5. 2003-2012-ci illərdə Qeyri-neft bütçə kəsirinin Qeyri-neft ÜDM-dəki Payı, % ilə

Mənbə: IMF, 10/113, 2010, 12/5, 2012, 13/164, 2013 ölkə raportları

Dövlət bütçəsi neft gəlirləri ilə maliyyələşərkən, veri reformları arxa planda qalmışdır. Belə ki, 2005-ci ildə bütçədə vergilərin payı 74% ikən, 2009-cu ildə bu göstərici 39.8%-ə enmişdir. Bu illərdə vergi gəlirləri 1,5 milyard manatdan 4,1 milyard manata yüksəlmiş və Neft Fondundan transfertlər 32,8 dəfə artmışdır.

Digər tərəfdən, vergi dərəcələri böhranın ən şiddətli olduğu 2008-2009-cu illərdə sabit qalmış, 2010-cu ildə önəmli dəyişmələr edilmişdir. Belə ki, 2010-cu ildə gəlir vergisinin üst dilimi 35%-dən 30%-a, mənfəət vergisi isə 22%-dən 20%-ə endirilmişdir. Bu səbəblə, bu dövəndə bir çox vergi gəlirləri təxminləri reallaşmamışdır. Xüsusi olaraq, mənfəət vergisinin ümumi vergilər içərisindəki payı 2008-ci ildə 40%-dan çox ikən, 2009-cu

ildə bu 25%-dən az olmuşdur. Digər tərəfdən, 2000-ci ildən sonra, vergi dərəcələrinin azaldılması və istisna və azad olmalar sayəsində özəl sektor inkişaf etmişdir.

Cədvəl 6. Gəlir Vergisi və Mənfəət Vergisi Dərəcələrinin Tətbiqi

Gəlir Vergisi	1992-1995	1996-1999	2000-2003	2004-2009	2010
alt dilim	12%	12%	12%	14%	14%
üst dilim	55%	40%	35%	35%	30%
Mənfəət Vergisi	2000-2002	2003	2004-2005	2006-2009	2010
	27%	25%	24%	22%	20%

Mənbə: A.R. Maliyyə Nazirliyi, '2012-ci ilin dövlət və icmal bütçələrinin lahiyələrinin təqdimatı', 2011, s.17-18

Maliyyə Nazirliyi məlumatlarına görə, 2009-cu il vergi gəlirlərinin 30.9%-i Dövlət Neft Şirkəti və 12.5%-i isə ABƏŞ tərəfindən ödənilən mənfəət vergisi olmuşdur. Bütçənin vergi gəlirlərinin 55.6%-lq hissəsi isə qeyri-neft sektorlardan toplanmışdır. Bütçənin vergidən başqa ən önəmli gəliri Neft Fondu transfertləridir. Demək olar ki, bütçənin və başqa sözlə, ölkə iqtisadi və sosial sferasının, neftə bağlılığı güclüdür.

Cədvəl 7. 2006-2012 –ci illərdə Dövlət İnvestisiya Xərclərinin Dinamikası, milyon manatla və faizlə

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Bütçə xərcləri	3790,1	6086,2	10680	10567	11766	15397,5	17672
artım, %	77,1	62,5	76,3	-1,9	12,0	30	14,7
İnvestisiya xərcləri	882,8	1915	4276	3177	4147	5851,6	5774,1
artım, %	542	220	230	-25,7	16,3	41	-1.3
Bütçədə payı, %	23.29	31.46	40	30	35.3	38	32.6

Mənbə: A.R. Maliyyə Nazirliyi, 2006-2012-ci illər məlumatları

Cədvəldən görüldüyü kimi, 2006-2012-ci illərdə, bütçə xərcləri

ciddi ölçüdə artmışdır. Bu artışı böyük əksəriyyətinin investisiya xərclərinin artması ilə izah etmək olar. Belə ki, bu illərdə, dövlət investisiyaları 2-5 dəfə artarkən, yalnız 2009-cu ildə öncəki ilə görə (1 milyard manatdan çox) azalmışdır. Böhran öncəsi artım tempi isə, 2011-ci ildə əldə olunmuşdur.

Digər tərəfdən, dövlət xərclərinin maliyyələşməsində Neft Fondunun rolunu cədvəldən görə bilərik. Belə ki, ildən ilə artaraq, böhran dönəmində öncəki ilə görə, 2008-ci ildə 6 dəfə, 2009-cu ildə isə, 1.3 dəfə artmışdır.

Cədvəl 8. Neft Fondundan Dövlət Büdcəsinə Transfertlər, milyon manat

	Dövlət büdcəsi	Neft Fondu	Transfertlər	Fondda payı	Büdcədə payı	ÜDM-də payı
2003	1234	236	100	42.3 %	8.2%	1.3 %
2004	1501	163.5	130	80 %	8.6%	1.5 %
2005	2140.7	232.9	150	64.6 %	7.2%	1.2 %
2006	3789.7	10262.8	585	59.61 %	15.1%	3.2 %
2007	6059.5	10612	585	55.1 %	9.7%	2.1 %
2008	10680	42917.5	3800	88.5 %	35.3%	9.5 %
2009	10567.9	52944.9	4915	92.8 %	47.6%	14.2 %
2010	11765.9	63866	5915	92.6 %	51.9%	14.3 %
2011	15396	96065.9	9000	93.7 %	57.3%	21 %
2012	17300	10573.6	9905	93.6 %	57.2 %	22 %

Mənbə: Dövlət Neft Fondu illik raportları, 2003-2013-cü illər

2009-cu ilə qədər, 2003-cü ildən həyata keçirilən genişləndirici maliyyə siyasəti nəticəsində, ev təsərrüfatının gəlirləri artmış, yoxsulluq azalmışdır. Bununla yanaşı, infrastruktur investisiyaları və daha çox qeyri-ticari qeyri-neft sektorlarına investisiyalar, özəl sektoru (crowding in) təşviq etmişdir. Bununla da, daxili investisiyaların sayəsində ümumi investisiyaların həcmi artmışdır.

Lakin, Azərbaycan iqtisadiyyatının neftə bağlı olmasını, neftin ixracatdakı payına, neft gəlirlərinin büdcədəki payına, xarici sərmayənin neft sektorundakı payına baxaraq, görmək olar. 'Oil and Gas Journal' jurnalının təxminlərinə görə, 2012-ci ilə görə, Azərbaycanın neft rezervlərinin 7 milyard barel (1 milyard ton) və təbii qaz rezervlərinin 2,6 trilyon metr kub

olması, təxminən 20 il sonra bu resursların tükənəcəyi təhlükəsini göstərmişdir.

Bu səbəblə də, dövlət illərə görə qeyri-neft investisiyaları artırmışdır. Lakin genişləndirici maliyyə siyasəti, 2009-cu ildə həyata keçirilməmişdir. İnkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələrdə böhran dönəmlərində görülən özəl sektor çatışmazlıqlarının dövlət tərəfindən əvəz edilməsi vəziyyəti, Azərbaycan üçün böhranın ölkə iqtisadiyyatını vurduğu 2009-cu ildə olmamışdır. Dövlət iqtisadiyyata istiqamətlənmiş bəzi xərcləri azaltmış, lakin eyni zamanda sosial, infrastruktur xərcləri azaltmamışdır. 2009-cu ildə dövlət, yeni layihələr etməmiş, mövcud layihələri bitirməyi ön plana almışdır. Bu da, maliyyə siyasətinin konyektura yönümlü olduğunun əlamətlərindəndir. 2009-cu ildə vergi və gömrük gəlir təxminləri ilk kəz reallaşmamışdır.

Tədqiqat içərisində ortaya çıxmışdır ki, 2008R4-2009R2 dönəmlərində iqtisadiyyatda və buna bağlı olaraq da maliyyə siyasətində bir dəfəyə məxsus qırılma olmuşdur (one point structural break). Bu dövrdə böhrandan çıxış siyasətləri həyata keçirilmişdir. Bu səbəblə, büdcə xərclərinin artma dərəcəsi daha yüksək olmuşdur. Böhran sonrası artım davam etmişdir, amma böhran dönəmi (xüsusən investisiyalar) artım sürəti qədər olmamışdır. Başqa sözlə, böhran sonrası maliyyə siyasəti əvvəlki seyrinə dönmüşdür.

2003-cü ildən etibarən büdcə xərcləri, iqtisadi inkişaf üçün artırılmışdır. Buna bağlı olaraq da, ÜDM də artım trendinə girmişdir. 2009-cu ildə büdcə xərcləri azaldılmış və ÜDM də kiçilmişdir. Bunda özəl sektorun zəifləməsinin də təsiri vardır, lakin ümumi trendə baxdıqda, bunun dövlətin iqtisadi siyasətiylə əlaqəli olduğu görünür.

BVF-nun böhran dönəmində vergiyi tövsiyələrdən biri, neft gəlirlərinin təxminlərdən daha çox reallaşsa belə, artan dövlət xərclərini maliyyələşdirmək üçün doğru mənbə olmamasıdır. Bunun nəticəsində, xərclərdə effektivlik artar, orta dönmə mali balans üçün qeyri-neft kəsiri də azaldılar. Bu tövsiyələrə bənzər şəkildə, Dünya Bankı da Azərbaycanda dövlət xərclərinin artırılmasının əvəzinə, qeyri-neft sektoru vergi yükünün azaldılması istiqamətində məsləhətlər vermişdir.

Böhran dönəmində ölkədə tətbiq olunan maliyyə siyasəti böhran öncəsi və sonrası dönəmlərdən fərqli olmuşdur. Lakin böhranın

İqtisadiyyatda ciddi təsirlərinin olmaması, hökumətin sürətli davranması, böhrana qarşı maliyyə və pul siyasətlərinin koordinasiyası, böhranın nəzarət altına alınmasında önəmli rol oynamışdır. Bununla yanaşı, dünya bazarlarındakı dalğalanmanın Azərbaycana gec yansması səbəbiylə, digər dövlətlərin siyasətləri də diqqətə alınaraq hökumətin addımları, ölkə maliyyə sektorunun dünya bazarları ilə birləşməməsi, investisiya və inkişaf bankcılığının olmaması böhran dönməsi maliyyə siyasətinin seçimində önəmli faktor olmuşdur. Digər tərəfdən, neftin qiymətinin yüksəlməsiylə gəlirə girən dollarlar vasitəsiylə kəsir büdcə siyasətinin tətbiqi rahat olmuşdur. Halbuki digər ölkələrdə bu, borclarla həyata keçirilmişdir.

Büdcə rəqəmləri izləndikdə xərclərin yüksək sürətlə artdığı ortaya çıxır. Artan xərclərin maliyyəsi üçün vergi və bənzəri gəlirlər yetərli olmadığından ildən-ilə artan neft gəlirləri, büdcə vasitəsiylə iqtisadiyyata ötürülürdü. Başqa ifadəylə, büdcənin ÜDM ilə əlaqəsində neft gəlirlərinin də rolu vardır.

İqtisadi İnkişaf Nazirliyi İqtisadi Tədqiqatlar Mərkəzinin "Azərbaycanın İqtisadi İnkişaf Modelleri" (2009, s. 9) raportuna görə, dövlət xərcləri böhran zamanında azaltmaq doğru olmaz. Çünki bu ÜDM-nin kiçilməsinə yol açmağa bilər. Hətta pul təklifinin azaldılması da iqtisadi artımı zədələyər. Bu cəhətdən, məcmu tələbi artıracaq iqtisadi siyasət, iqtisadi inkişaf üçün tətikləyici faktor olar.

Bütün bu empirik çalışmaları daha yaxşı anlamaq üçün, indiyə qədər edilmiş ölkə əsaslı çalışmaları görmək lazımdır. Bu nəticələrin müqayisəsi, ölkədə həyata keçirilən maliyyə siyasətinin səmərəliliyini ölçmə baxımından önəmlidir.

İqtisadi inkişafa görə bir çox maliyyə siyasəti vasitəsi vardır. Dövlət xərcləri və gəlirləri iqtisadi inkişafı müəyyən edici faktorlardandır. Məsələn, Lucas (1988) görə, dövlətin təhsil xərcləri uzun dönmədə iqtisadi artımın əsas səbəbidir. Barro (1990) görə, dövlət infrastruktur investisiyaları; Romer (1990) görə, elmi xərclər; Bloom vd. (2001) görə isə, səhiyyə xərcləri iqtisadi artıma təsir edə bilər.

Grimes (2003), Cooray (2008), Gwartney vd. (1998) dövlətin infrastruktur investisiyalarının iqtisadi artıma müsbət təsir etdiyini, lakin dövlətin ölçüsünün çox böyüməsinin nəticələrə mənfi təsir edəcəyini göstərmişlərdir.

Pevcin (2004), Markov (2006) çalışmaları, dövlət sektorunun effektiv ölçüsünü ÜDM-nin 22%-i olaraq müəyyənləşdirmişdilər.

Bir çox tədqiqata görə, Keynes düşüncəsinə uyğun olaraq, xərc multiplikatoru vergi multiplikatorundan daha effektivlikdir. Bartolini vd. (1995), 90-ci illərdə müxtəlif maliyyə dəstəklərinin iqtisadi buraxılış üzərindəki təsirinin ölçülməsi, vergi multiplikatorunun xərclərdən daha az olduğunu görmüşdülər.

Barro (2009)'a görə, xərc multiplikatoru normal (peacetime) dövrlərdə '0', müharibə dönməsində 0,6-1,2 (ortalama 0.8%) olur. Romer ve Bernstein (2009), 2008 böhranında ABŞ iqtisadiyyatında hökumətin maliyyə dəstəyi paketini tədqiq edərək, multiplikatorun dövlət xərcləri üçün 1.5; vergi endirimləri üçün isə 0.99 olduğunu ortaya çıxarmışdılar.

Auerbach ve Gorodnichenko (2010), ABŞ iqtisadiyyatı üçün multiplikatorun iqtisadiyyatın resessiya zamanlarında çox yüksək (2,4), lakin genişləmə (canlanma) zamanlarda negativ olduğunu meydana çıxarmışdılar. Və ümumi olaraq, genişləmə dönməsində 0-0.5; çökmə dövrlərində 1-1.5 olduğunu vurğulamışdılar.

Ənənəvi Keynesci *konyektura* siyasəti, iqtisadi dalğalanmalarından qaçmaq üçün genişləmə dönməsində daraldıcı və çöküş dönməsində genişlədici mənasına gələn *konyekturaya əks* 'counter-cyclical' maliyyə siyasəti şəklindədir. Ancaq, bir çox ölkədə maliyyə siyasəti, yaxşı zamanlarda genişlədici, çətin dövrlərdə daraldıcı olmaqla (pro-cyclical) *konyektura* yönümlüdür (Woo, 2006:1-2).

Gavin ve Perotti (1997), ilk dəfə Latın Amerikasını təmsilində maliyyə siyasətinin 'pro-cyclical' olduğunu ortaya qoymuşdur. Bu yanaşmaya görə, dövrülməyi müəyyən edən faktor əsasən, Dövlət xərclərinin ÜDM-yə nisbətidir. Bu düşüncəni dəstəkləyən, Braun (2001), Lane (2003), Lane (2003a), Əliyev (2012), OECD ölkələrində əsasən maliyyə siyasətinin *konyekturaya əks*, lakin İEOÖ-lərdə *konyektura yönümlü* olduğu nəticəsinə gəlmişdilər.

Riascos və Vegh (2003), İlzetzki və Vegh (2008) dövlət xərcləri və ÜDM arasında (VAR analizi ilə) əlaqəni tədqiq edərək, bir çox İEOÖ-lərdə 'procyclical' maliyyə siyasəti tətbiq olunduğunu göstərmişdilər. Digər tərəfdən, Fatás və Mihov (2009), Hallerberg və Strauch (2002), WEO (2004) bir çox OECD və Avropa Birliyi ölkələrində maliyyə siyasətinin

konyekturanı azalmaq yerinə, onu böyüdən strukturda olan *konyunktura yönümlü* olduğunu iddia etmişdilər.

Kaminsky vd. (2005) tədqiqatında, 1960-2003 illərində 104 ölkənin maliyyə siyasətinin strukturunu tədqiq etmişdilər. Tədqiqat, ölkəyə görə *konyektura yönümlülük* dərəcəsi fərqli olmaqla bərabər, xüsusən İEOÖ-lərdə tez-tez rast gəlinən siyasət olduğunu üzə çıxartmışdı.

Frankel vd. (2011) çalışmalarındakı inkişaf edən və etməkdə olan ölkələrdə maliyyə siyasətinin konyektura (iqtisadi dalğalanma) ilə əlaqəsini tədqiq edərək, İEOÖ-lərdə bir neçə istisna ilə maliyyə siyasətinin dalğalanma yönümlü olduğunu vurğulamışdır. Bu tədqiqata görə, Azərbaycan 1991-2009-cı illərdə konyekturaya bağlılıq cəhətdən ən aşağı vəziyyətdədir. Bu çalışmanın nəticəsinə görə, dövlət xərcləri ilə ÜDM arasındakı korelasiya əmsali 2000-2009-cı illər üçün Azərbaycan iqtisadiyyatında 0.65 olduğu müşahidə edilmişdir.

Lakin böhran dönməndə neft qiymətlərinin sərt dalğalanmasıyla xərclərin artması, ölkə maliyyə siyasətinin konyektura yönümlü olduğu və mali vəziyyətin (fiscal stance) dövlətin gücündən əlavə hadisələrə daha çox bağlı olduğu düşüncəsini ortaya qoyur.

Fasano ve Wang (2001), körfəz ölkələrində 1981-1999-cu illərdə dövlət xərclərinin qeyri-neft iqtisadi artıma təsiritədqiq edilmişdir. 1990-cı illərin ortalarında etibarən, bu ölkələri qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün, telekommunikasiya sektorunda özəlləşdirmələr, xarici sərmayə üçün məzənnə siyasəti, bürokratiyanın azaldılması kimi bir çox addımlar atmışdılar. Nəticədə bu ölkələrdə neft-kimya, alüminium kimi qeyri-neft ixracatda ciddi artım olmuşdur. Digər tərəfdən, körfəz ölkələrində hökumətlər xərcləri azaltmamışdılar. Neft gəlirlərinin azaldığı dövəmlərdə ilk öncə investisiya xərcləri azaltılmışdır. Empirik nəticələrə görə, uzun dönmənin əksinə, qısa dönməndə dövlət istehlakının qeyri-neft iqtisadi artıma mənfi, lakin dövlət investisiyalarının müsbət təsiri vardır.

Kireyev (1998), 1969-1997 illərində Səudiyyə Ərəbistanı üçün dövlət xərclərindəki deyişmələrin, qeyri-neft sektora təsirinə ölçmüşdür. Tədqiqat nəticələrinə görə, dövlət xərclərində 1%-lik artım, özəl sektor ÜDM-sində 0,5%-lik artıma səbəb olduğu ortaya çıxmışdır.

Treichel (1999), Oman iqtisadiyyatı üçün 1981-1997-ci illərdə dövlət xərcləri ilə qeyri-neft ÜDM-si arasındakı əlaqəni tədqiq edərək, dövlət

istehlakının (investisiyalarının) 1% artması qeyri-neft ÜDM-də 0,6% (%0,2) artıma səbəb olur.

Arreaza vd. (1999) isə, keynsi çərçivədə vergilərin azaldılması və dövlət xərclərinin artırılması ilə, böhran dönməninin qısaltdılması və orta dönməndə inkişafın davam etdirilməsini göstərmişdir. Bu yolla özəl istehlakın yerinə dövlət investisiyaları ilə, məcmu tələb dəstəklənir.

Azərbaycan iqtisadiyyatı, həm neft ixracatçısı və ayrıca İEOÖ ölkə kimi iqtisadi siyasətin effektivliyinin ölçülməsi cəhətdən ciddi empirik tədqiqata tabe tutulmamışdır. Bundan əlavə, böhran dönməni tədqiq olunmamış empirik şahədir.

Wijnbergen (2008), Azərbaycanda qeyri-neft sektorda Neft Fondu gəlirlərinin hansı nisbətdə paylanmasını VAR analizi ilə incələmiş və Dünya bazarlarında neft qiymətinin dalğalanmasına bağlı olaraq neft gəlirlərinin, dövlət xərclərinin birbaşa maliyyələşməsində istifadəsi gələcəkdə bir çox problemlərə səbəb ola bilər.

Zermeno (2008), Azərbaycanın qeyri-neft gəlirlərini, onların seyrini və tətbiq olunan vergi siyasətini tədqiq edərək, son 5 ildə qeyri-neft vergi gəlirlərinin önəmli dərəcədə artmağına baxmayaraq, vergidən azadolma və istisnalara görə, vergi gəlirlərinin vergi həcmimin altında reallaşdığını meydana çıxartmışdır. Lakin vergi və gömrük sisteminin inkişafı ilə bu məsələnin həll olunacağı bildirilmişdir.

Koeda və Kramarenko (2008) isə, neo-klassik iqtisadi artım nəzəriyyəsinə istifadə edərək, 2010-2025-ci illərdə Azərbaycanda dövlət xərclərinin iqtisadi artıma (xüsusən qeyri-neft ÜDM-si) təsiri ssenarisini etmişdir. Nəticədə, bu cür maliyyə siyasətinin davam ettirilməsinin, kəsintisiz iqtisadi artım üçün riskli olacağını bildirmişdir.

Həsənov (2010), Dünya neft qiymətlərinin dalğalanmasını tədqiq edərək, bunun Azərbaycanda dövlət xərclərinə və qeyri-neft sektora müsbət təsir edəcəyini ortaya qoymuşdur.

Qurbanov (2012), Hollanda Sindromu çərçivəsində, 2005-2009 illərində büdcə xərcləri və qeyri-neft ÜDM-si arasında əlaqəni tədqiq etmişdir. Büdcə xərclərinin 1 milyon manat artmasının, qeyri-neft ÜDM-sini 841 min manat artırdığı şəkildə bir nəticəyə gəlmişdir.

Bu mövzuda ən önəmli çalışma Həsənov və Mehdiyev (2011)'in Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün OSL modeli ilə 2003-2009 illəri büdcə xərclərinin qeyri-neft ÜDM-si üzərində yaradacağı əlavə dəyərin ölçümünü çalışmasıdır. Nəticəyə görə, büdcə xərclərinin 1% artırılması (azalması), qeyri-neft sektorundakı əlavə dəyəri 0.14% (azaldır) artırır.

Azərbaycan, qlobal iqtisadiyyatla tam birləşməməsi, bütün mali məlumatların sistemli olmaması, müstəqilliyin son 20 ildə əldə edilməsi, müharibə dönməsinə aid məlumatların olmaması və belə səbəblərə görə bir çox analize mövzu olmamışdır.

Elmi ədəbiyyatda, maliyyə siyasəti ilə əlaqəli VAR analizinin, pul siyasəti üçün edilən çalışmalardan daha az olmasının əsas səbəbi, məlumatların yığılmasının çətinliyi; hətta bir çox ölkədə bəzi məlumatların olmaması şəklində göstərilir (Perotti, 2004:18). Bənzər problemləri Gavin və Perotti (1997) də vurğulamışdır.

Görək struktur məsələlər, görək neftə bağlı iqtisadiyyat və gərəksə də, qeyri-neft kəsinin yüksək olması baxımından Azərbaycan iqtisadiyyatı, Rusiya iqtisadiyyatı ilə bəzi mühüm xüsusiyyətləri daşıyır (Gurvich vd.,2009: 29, 33, 41).

Bu cəhətdən, empirik model olaraq, Ponomarenko və Vlasov (2010)'un Rusiya iqtisadiyyatı üçün etdiyi empirik çalışmanı diqqətə aldım. Bu çalışmada böhran dönməsində, Rusiya iqtisadiyyatında mali vasitələrin (fiscal measures), başqa ifadəylə dövlət xərcləri və gəlirlərinin, makroiqtisadi təsirləri (ÜDM-yə təsiri) tədqiq olunmuşdur.

Azərbaycanın mövcud vəziyyətini diqqətə alaraq, Fasano və Wang (2001)'in körfəz ölkələrində dövlət xərclərinin qeyri-neft iqtisadi artıma təsirləri; Gurvich vd. (2009)'in İran, Venesuela, Rusiya və bir çox mühüm neft ixracatçısı ölkələrin 'procyclical' maliyyə siyasəti həyata keçirdiklərinə dair təhlilləri – dövlətin maliyyə siyasətini qiymətləndirmək üçün önəmli məlumatlar verir.

Bu çalışmada da, xüsusən böhran dönməsi diqqətə alınaraq, 1999-2012-ci illərdə maliyyə siyasətinin səmərəliliyi, iqtisadi artıma təsiri, multiplikatorun önəmi ortaya qoyulmuşdur. Lakin neft ixracatçısı kimi, Azərbaycanda ÜDM-nin iki əsas hissədən yarandığı və dövlətin neft gəlirlərini əhatə edən ÜDM-yə çox təsir etmədiyi diqqətə alınmışdır. Maliyyə siyasətinin effektivliyinin ölçmək üçün iqtisadi buraxılış olaraq *Qeyri-neft*

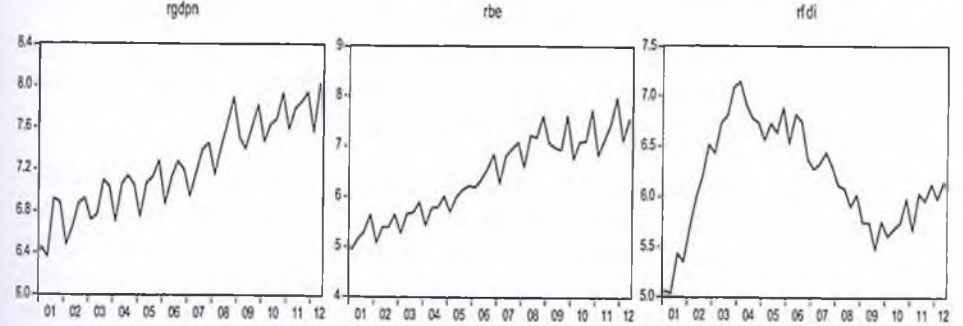
ÜDM-si götürüldü.

VAR analizi ilə iqtisadi artım yönümlü maliyyə siyasətinin effektivliyi və məhsuldarlığının ölçülməsində müsbət nəticələr əldə edildi. Bu ölçü dövlət xərc siyasəti üzrə həyata keçirilmişdi.

Bu analizdə Azərbaycan Büdcə Xərcləri, Qeyri-Neft ÜDM-si, Birbaşa Xarici İnvestisiyalar, Manat-Dollar məzənnəsi və İstehlakçı Qiymət İndeksi statistikaları istifadə olunub. Məlumatlar 1998 (IV rüb) ilə 2012(I rüb) illəri rüblük şəkildə Azərbaycan Mərkəz Bankı Statistika Bülletenindən və Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsindən əldə edilmişdir. İstisna olaraq Birbaşa Xarici İnvestisiyalar 2001 (birinci rübdən) təmin edilmişdir.

Qeyri-Neft ÜDM-si (GDPN) qeyri-neft sektorlarda olan əlavə dəyərlər cəmini ifadə edir. Bir çox empirik çalışmada olduğu kimi, burada da büdcə xərclərinin maliyyə siyasətini təmsili kimi analize daxil edilmişdir. ÜDM və büdcə xərcləri məlumatları milyon manat olaraq alınmışdır. Birbaşa Xarici İnvestisiyalar isə milyon ABŞ dolları şəklindədir. Manat-Dollar Kursu 1 Amerika dollarının Azərbaycan manatı cinsindən qiymətini göstərir.

Nominal dəyərləri ilə təmin edilən Ümumi Daxili Məhsul, Büdcə Xərcləri, Xarici İnvestisiyaları məlumatlarının real dəyərlərini hesablamaq üçün İstehlak Qiymət İndeksi (defilyator) istifadə edilmişdir.

Qrafik 6. ÜDM, Büdcə Xərcləri və Xarici İnvestisiyaların real dəyişməsi

RGDPN (real qeyri-neft ÜDM-si) üçün bu uzun dönməli əlaqənin normallaşması aşağıdakı düsturu verir:

$$rgd_{pn} = 2,85 + 0,59 rbe + 0,10 rfdi + \psi$$

İlk sıradaki dəyişənlərdən heç biri, FDI (birbaşa xarici investisiyalar) üzərində anlamlı bir təsirə sahib deyil. Bu nəticə, xaricilərin investisiya qərarlarıyla əlaqəlidir. Azərbaycandakı proseslər (xərclər və ya qeyri-neft iqtisadi artım), hətta neft qiymətlərinin dəyişməsi bu nəticəyə təsir etmir.

Orta soldakı qrafıqda neft qiymətlərindəki bir standart sapmalık şokun bütçə xərcləri üzərində mütəmadi olmayan amma statistik olaraq anlamlı, gecikməli bir təsirə sahib olduğu görülür. Gecikmə dərəcəsi iqtisadi olaraq anlamlı deyilən üç və dördüncü rüblüyü əhatə edir. Çünki neft qiymətləri artınca təbii olaraq neft gəlirləri də artır. Neft gəlirləri öncə Dövlət Neft Fonduna gedir. İlsonuna doğru (3-cü ya da 4-cü rübdə) qərarla bu gəlirlərin təxminən yarısı sərmayə və nəğd ehtiyacı üçün dövlət bütçəsinə daxil edilir. Orta sıradakı ikinci və dördüncü qrafıqda FDI və qeyri-neft gəlirlərində ortaya çıxan bir standart kənarlaşma şokunun bütçə xərcləri üzərində anlamlı bir təsirinə olmadığı görülür. Bu vəziyyət neft ixrac edən iqtisadiyyatlarda qısa dövəmdə maliyyə siyasətinin real sektordakı dəyişmələrə qarşı duyarsız bir vəziyyətdə olmasına örnək ola bilər.

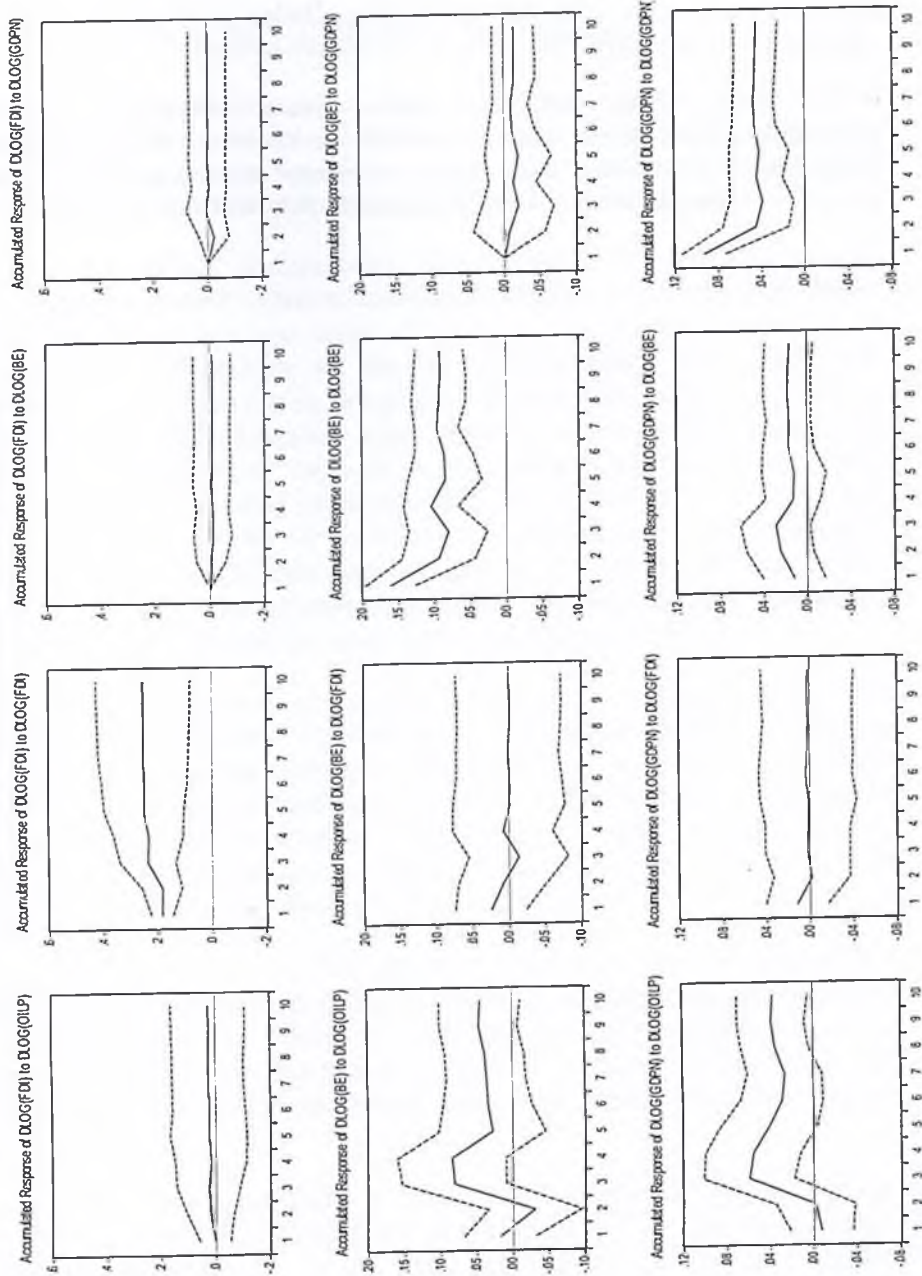
Son olaraq, son sırada olan qrafıq, qeyri-neft sektorunun, neft gəlirlərindən və bütçə xərclərindən təsirləndiyini amma FDI-lardan təsirlənmədiyini göstərir. Neftin qiymətinin və ya bütçə xərclərinin gecikməli təsiri, neft qiymətlərinin bütçə xərclərinə təsirində olduğu kimi, üçüncü və dördüncü rübdə görülür. FDI-ların qeyri-neft ÜDM-sinə təsirinə statistik olaraq önemsizliyi *kointegrasiya* analizində əldə edilən nəticələri dəstəkləyir və bu da nəticənin güclü olduğunu göstərir.

Neftin qiyməti və FDI, sistemdə olduqca ekzogen dəyişənlərdir. Belə ki, öz hərəkətləri demək olar ki, özləri ilə açıqlana bilər. Gözlənilməli kimi, bütçə xərcləri, sistemdəki digər indikatorlarla müqayisədə neftin qiymətindəki dəyişmələrdən daha çox təsirlənir. Neftin qiymətinin açıqlayıcı payı üçüncü rübdə dramatik olaraq artır və on birinci rübdə maksimum nöqtəyə çatır.

Panel D'dən görülür ki, qeyri-neft sektorundakı artımı, neftin qiymətindəki dəyişmələr, bütçə xərcləri və Birbaşa İnvestisiyalardan daha aydın şəkildə izah edir. Panel C'dən görülür ki, neft qiymətlərindəki dəyişmənin təsiri üçüncü rübdə ciddi olaraq artır və dövə sonunda maksimum nöqtəyə çatır. Bütçə xərcləri qeyri-neft ÜDM-sindəki dəyişməni

ikinci dərəcədə izah edən bir göstəricidir. Bütçə xərclərinin qeyri-neft sektoruna təsiri neft qiymətlərindən önəmli ölçüdə təsirlənir.

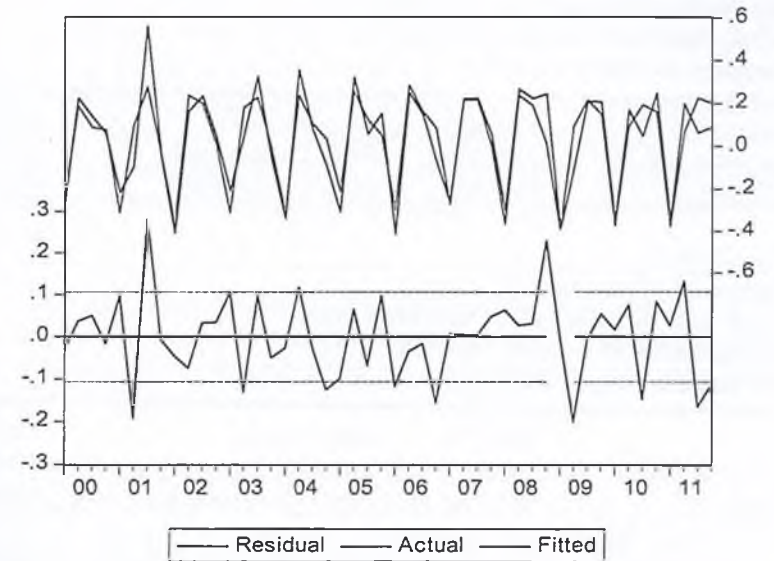
Analiz edilən dövəmdə ortaya çıxmış böhranların maliyyə siyasətinin iqtisadi artıma təsirində struktur qırılmaların olub olmadığı test edilmişdir. Bu məqsədlə, ilkin olaraq reqressiya düsturu qurulmuş, daha sonra *Chow Breakpoint Test*'i tətbiq edilmişdir. (Chow, 1960: 591-605).

Qrafıq 7. Təsir-Cavab Analizi qrafıqləri

Görüldüyü kimi, qeyri-neft ÜDM-si üzərində aydın bir mövsümlilik təsir vardır. Daha dəqiq ifadəylə, mövsümlilik təsirini ilin üçüncü (dördüncü) rübündə artım, ilk rübündə isə azalma şəklində olmuşdur. Modelə görə, real qeyri-neft ÜDM-sinin artımında hər ilin ilk rübündə azalma, dördüncü rübündə isə artım olmuşdur.

Analiz dönməində, modelin stabil olduğunu görmək üçün stabillik testi edildi. Modelin qalıqlarının qrafikinə görə, qalıq məlumatlardakı üç nöqtənin ortalamadan (0'dan) önəmli dərəcədə kənarlaşdığı görsəndi. Bu dəyişmələr 2001R3, 2008R4 və 2009R2 illərdə (rüblərdə) olmuşdur. Bu tarixlərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı normal zamanlardan çox fərqli seyrdə olmuşdur. 2001R3-də görülən kalıntı Türkiyədəki maliyyə böhranından təsirləri idi. Bir dəfəyə məxsus (müvəqqəti) olaraq, 2008R4 və 2009R2'dəki dəyişmələr isə neft qiymətləri və qlobal maliyyə böhranı ilə əlaqələndildi.

Qrafıq 8. Həqiqi və Təxmini nəticələr və Qalıqlar

Ekonometrik modellərdə önəmli testlərdən sayılan əmsalların qərarlılıq testi üçün Chow testindən yararlandı.

Bu zaman aralığında hər hansı bir nöqtədə qırılmanın olub-

olmadığını müəyyənləşdirmək üçün, 2001R3, 2008R4 və 2009R2 test nəticələri qarşılaşdırıldı.

Cədvəl 9. Chow Qırılma Testləri Nəticələri

Panel A. 2001 R3

Chow Breakpoint Test: 2001Q3			
Null Hypothesis: No breaks at specified breakpoints			
Varying regressors: All equation variables			
Equation Sample: 2000Q1 2011Q4			
F-statistic	0.776188	Prob. F(6,36)	NA
Log likelihood ratio	5.839455	Prob. Chi-Square(6)	1.0000
Wald Statistic	4.657131	Prob. Chi-Square(6)	0.5885

Panel B. 2008 R4

Chow Breakpoint Test: 2008Q4			
Null Hypothesis: No breaks at specified breakpoints			
Varying regressors: All equation variables			
Equation Sample: 2000Q1 2011Q4			
F-statistic	3.384421	Prob. F(6,36)	0.0095
Log likelihood ratio	21.46999	Prob. Chi-Square(6)	0.0015
Wald Statistic	20.30652	Prob. Chi-Square(6)	0.0024

Panel C. 2009 R2

Chow Breakpoint Test: 2009Q2			
Null Hypothesis: No breaks at specified breakpoints			
Varying regressors: All equation variables			
Equation Sample: 2000Q1 2011Q4			
F-statistic	2.252752	Prob. F(6,36)	0.0601
Log likelihood ratio	15.30179	Prob. Chi-Square(6)	0.0180
Wald Statistic	13.51651	Prob. Chi-Square(6)	0.0355

2001R3-də ciddi bir yüksəlmə olmasına baxmayaraq, Panel A`da verilmiş test nəticələrinə görə, bu yüksəlmə dlog(RGDPN) və izah edici göstəricilər arasındakı əlaqədə qırılmaya səbəb olmamışdır. Buradan, Türkiyədəki 2001-ci ildə baş verən maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatında struktur bir dəyişməyə səbəb olmadığı nəticəsinə gəlini.

Lakin, 2008R4 və 2009R2 rüblərində qırılmaların olduğu Panel B və C-dən görülür. İlk qırılmaya neft qiymətlərinin yüksəlməsi səbəb olması

ehtimal edilir. Digər bir ifadəylə, neft qiymətlərindəki kəskin artım qeyri-neft ÜDM-sində tək dönməlik struktur dəyişməyə səbəb olduğu deyilə bilər. Bənzər şəkildə, qlobal maliyyə böhranının, 2009R2-də görülən və statiki olaraq mənalı qırılmanın səbəbi olma ehtimalı çox yüksəkdir. Türkiyədəki böhrandan fərqli olaraq, qlobal iqtisadi durğunluq dlog(RGDPN) və dlog(RBE) arasında tək-dönməlik struktur qırılmaya səbəb olmuşdur. Neftin qiymətinin böhran səbəbiylə düşməsi, neft gəlirlərini və dolayısıyla büdcə xərclərini azaltmışdır. Dövlət, büdcə xərclərindəki azalmanın mütəmadi bir qırılma yaratmasını Neft Fondu resurslarını istifadə edərək önləmişdir.

Modeldə ilk olaraq, qeyri-neft sektorlarının yaratdığı əlavə dəyər ilə maliyyə siyasəti arasında (*təsir-cavab*) əlaqəsinə baxıldı. Daha sonra kointeqrasiya və xətlərin korreksiyası modelləri ilə maliyyə siyasətinin əsas göstəricilərindən olan büdcə xərclərinin, qeyri-neft sektorları əlavə dəyərinə təsiri uzun dönmə (eşbütünləşmə) və qısa dönmə olaraq modelləndi. Eyni zamanda, qısa dönmədə maliyyə siyasətində görülən şokların ortaya çıxartdığı qeyri-tarazlığın nə qədər zamanda uzun dönmə tarazlığa çatacağı müəyyənləşdirildi. Sonra VAR modeli qurularaq dünya neft qiymətlərində ortaya çıxan şokların büdcə xərclərinə təsirləri və büdcə xərclərindəki şokların da qeyri-neft sektoru əlavə dəyərinə təsirləri analiz edildi. Empirik tədqiqatın sonunda isə, son zamanlarda yaşanan böhranların, xüsusən də 2001 Türkiyə böhranı və 2008 qlobal maliyyə böhranının, maliyyə siyasətinin qeyri-neft sektorunda hər hansı bir qırılmanın olub olmadığı tədqiq edildi.

Bir gecikməli Granger testi nəticələrinə görə, dövlət xərcləri və qeyri-neft sektoru, qarşılıqlı olaraq bir-birlərinə təsir edirlər. Başqa sözlə, maliyyə siyasəti ilə qeyri-neft sektorları arasında qarşılıqlı əlaqə (causality) mövcuddur.

Büdcə xərcləri ilə qeyri-neft sektoru əlavə dəyəri və kontrol göstərici olan FDI arasında uzun müddətli bir əlaqənin olması, Jonahsen kointeqrasiya testi ilə müəyyənləşdi. Uzun müddətdə *ceterisparibus* şərti ilə büdcə xərclərində görülən 1%-lik artma (azalma) qeyri-neft sektoru əlavə dəyərinin 0.59% artmasına (azalmasına) səbəb olur. Bu nəticə iqtisadi nəzəriyyəyə və ölkə şərtləri ilə üst-üstə düşür. Keynsçi nəzəriyyəyə görə, büdcə xərclərinin artması iqtisadi artıma səbəb olur. 2000-2012 illərdə dövlət, neft gəlirlərinin ortalaması olaraq yarısından çoxunu, dövlət xərcləri yoluyla qeyri-neft sektorlara yönəlmişdir. Bu da qeyri-neft sektorunda infrastrukturun güclənməsinə və başqa sözlə inkişafa səbəb olmuşdur.

Uzun dönm (ko-inteqrasiya) modelinə görə, BXİ-ların 1% artması qeyri-neft sektorunun 0.01% böyüməsinə səbəb olur. İqtisadi inkişaf nəzəriyyələrinə görə, investisiyalar iqtisadi inkişafın əsaslarındadır. Lakin əmsaldan görüldüyü kimi, FDI-ların təsiri, dövlət xərcləri qədər deyildir.

Xətaların korreksiyası modelinə görə, qısa dönmədə qeyri-neft sektoru iqtisadi artım üzərində, qeyri-neft iqtisadi artımın iki gecikməli dəyəri, cari büdcə xərcləri, birbaşa xarici investisiyalar (FDI və ya BXİ) və mövsümlilik önəmli təsirlidir. R^2 dəyərinə görə, bu göstəricilərdəki dəyişmə, qeyri-neft ÜDM-dəki dəyişmənin 85%-ni izah edir. Modelə görə, qısa dönmədə sistemdə ortaya çıxan qeyri-tarazlığın 1 rüb sonra 45%-i uzun dönm tarazlığına yönəlir.

Bununla yanaşı, ceterisparibus şərtində, büdcə xərcləri ilə BXİ-ların artım sürətində 1%-lik artma (azalma), qeyri-neft sektoru artım sürətinə sırasıyla 0.22% və 0.25% artırır (azaldır). Model nəticəsinə görə, qeyri-neft sektoru artım sürətinin hər ilin ilk rübündə ortalamanın 0.24% altında reallaşır.

Qeyri-neft sektoru əlavə dəyərinin, neft gəlirlərindən və bunun nəticəsində də büdcə xərclərindən təsirləndiyi, lakin BXİ-lardan təsirlənmədiyini ortaya çıxmışdır.

Nəticə

Bu dissertasiyada yığılan ədəbiyyat xülasəsinə görə, iqtisadiyyat sahəsində neft ixracatçı ölkələrlə əlaqəli maliyyə siyasətinin belə xüsusiyyətləri vardır: Ümumiyyətlə, zəngin təbii sərvətlərə sahib inkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə siyasəti icraatında xərc siyasətinin daha ağır olduğu görülür. Həyata keçirilən xərc siyasəti əksərən konyektura yönümlü bir strukturda olur. Bu ölkələrdə, neftin qiymətindəki dəyişmələrin dövlət xərclərinə təsirinin yüksək olması, həyata keçirilən maliyyə (xərc) siyasətinin konyektura yönümlü olduğu düşüncəsini ağıla gətirən önəmli bir faktordur.

Digər tərəfdən, iqtisadi yanaşmalarda maliyyə siyasətinin səmərəliliyini müəyyənləşdirən (ümumi fikir kimi) düşüncələr bunlardır: Dövlət sektorunun çox böyük dərəcədə böyüməsi, qovma təsiriylə özəl sektor üzərində mənfi təsirlər yaratmaqla yanaşı, maliyyə siyasətinin səmərəliliyini də azaldır. Digər tərəfdən, böhran dövrlərində maliyyə siyasətinin səmərəliliyi artar, dövlət xərc siyasətinin iqtisadi buraxılış üzərində təsirləri daha da aydın olar.

İqtisadi stabilliyə mənfi təsir edən böhranlar, sadəcə ölkələrin iqtisadi və sosial həyatıyla məhdudlaşmır, regional və qlobal təsirləri ilə beynəlxalq bazarlar üçün təhdid mahiyyətindədir. Bu cəhətdən, böhranların təsirlərini azaltmaq, iqtisadi fəaliyyət üzərindəki dağıdıcı effekti önləmək iqtisadi siyasətin vəzifələrindəndir. Bunun üçün, maliyyə böhranlarını doğru oxumaq, onların ortaya çıxma səbəblərini dolğun müəyyənləşdirmək lazımdır. Böhranların təməlinə olan faktorların ölkənin bank sektorundan, maliyyə bazarından, törəmə mali alətlərdən yoxsa spekulasiyalardan gəldiyini müəyyənləşdirmək, böhranların həllində açar rol oynayır.

1997-ci il Cənub Şərqi Asiya böhranı, regional iqtisadiyyatda və dolaylı olaraq Azərbaycan iqtisadiyyatında yaratdığı təsirlərinə görə önəmlidir. 1998-ci il Rusiya böhranı isə, Azərbaycan üçün iqtisadi və sosial cəhətdən birbaşa təsirləri olmuşdur. Belə ki, Rusiyanın Azərbaycanın bəhs edilən dönmədə ən böyük ticarət əməkdaşı olması, xaricdəki azərbaycanlıların çox böyük qisminin Rusiyada çalışması kimi faktorlara görə, böhranın təsirləri daha dərin olmuşdu. 2001-ci il Türkiyə böhranı isə, Azərbaycan iqtisadiyyatında ciddi təsirlər yaratmışdır. Belə ki, dissertasiyada istifadə edilən, Ən Kiçik Kvadratlar Metodunun test nəticələrinə görə, Azərbaycan iqtisadiyyatında və dövlət xərc siyasətində gecikməli olaraq

2001-ci ilin 3-cü rübündə (2001R3) bir dəyişmə olmuşdur. Lakin bu böhran Azərbaycan iqtisadiyyatında və maliyyə siyasətində bir qırılmaya səbəb olmamışdır.

Elmi işin əsas mövzusu olaraq, 2008 Qlobal Maliyyə Böhranı həssas araşdırılmışdır. Xüsusən, 2004-cü ildən 2008 böhranı öncəsinə qədər sürətlə inkişaf edən iqtisadi və sosial şərtlər, böhran dönməində yerini durğunluğa buraxmışdır. 2011-ci etibarıyla da, bir çox iqtisadi göstərici, böhran öncəsi artım sürətinə çatmışdır. 2008 Qlobal Maliyyə Böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirləri, gecikmələrlə 2009-cu ilin 2-ci rübü (2009R2) etibarən ortaya çıxtığı ekonometrik analizlərlə müəyyənləşmişdir.

Bu çərçivədə Azərbaycanda iqtisadi inkişafın qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə sürətləndirilməsi, maliyyə siyasəti vasitələrinin, xüsusilə də dövlət xərclərinin səmərəli istifadəsinə bağlıdır. Artan neft gəlirləri, dövlətə maliyyə siyasəti vasitəsilə istehsal faktorlarının sektorlar arasında səmərəli paylanmasını həyata keçirmək imkanı verir. Başqa ifadəylə, təbii resurs gəlirləri qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün xərclənir.

Bu çalışmada əldə edilən göstəricilərin işarət etdiyi kimi, qeyri-neft sektorlara dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin get gedə artması, bu fikrin ən açıq ifadəsidir. Çünki, neft gəlirləriylə dövlət xərcləri arasında güclü bir bağlantının varlığı, bu çalışmada rəsmi statistik məlumatlardan faydalanaraq göstərilmişdi. Tədqiqat nəticəsinə görə, vergilərin azaldılması və dövlət xərclərinin artırılması ilə, böhran dönməsinin bir an önce bitirilməsi və orta müddətli inkişafın davamı mümkündür. Digər tərəfdən, bir çox empirik çalışmalar, böhran dönməində maliyyə siyasətinin effektivliyinin daha yüksək olduğunu göstərir.

Qiyməti beynəlxalq bazarlarda müəyyənləşən neft sektorunun əksinə, məşğulluğun 99%-nin olduğu qeyri-neft sektorda səmərəliliyin və məhsuldarlığın ölçülməsi mütləq şəkildə önəmli və önceliklidir. Dövlətin tətbiq etdiyi iqtisadi siyasətin istiqaməti, qeyri-neft sektorunun inkişafının təmini və dövlət xərclərinin bu sektorlardan maliyyələşməsinədir. Başqa sözlə, dövlət xərclərinin qeyri-neft sektorlara təsirinin ölçülməsiylə, ölkədəki maliyyə siyasətinin iqtisadi artımdakı payını müəyyənləşdirmək olar.

2009-cu ildə böhran və neft qiymətlərindəki azalmaya görə məcmu dövlət gəlirlərindəki azalma büdcə xərclərinə də təsir etmişdi. 2008-ci ildə neft qiyməti 140 dollara çatmış və Azərbaycanda ilk kəz günlük hasılat 1

milyon barel olmuşdur. Bunların nəticəsində, Neft Fondu gəlirləri 2007-ci ildə 1,1 milyard dollar ikən, 2008-ci ildə 4,3 milyard dollara yüksəlmişdi.

2009-cu ildə düşən neft qiymətlərinə və azalan vergi gəlirləri səbəbiylə, dövlət xərcləri Neft Fondundan maliyyələşmişdi. Fondun gəlirlərinin 92.8%-i büdcəyə transfert edilmişdi. Lakin, 2009-cu ildə, bazarlardakı qeyri-müəyyənliklə birlikdə dövlət investisiyalarının həcmi ciddi ölçüdə (25.7%) azalmışdı. 2006, 2007, 2008-ci illərdə dövlət investisiyaları öncəki ilə görə, sırasıyla 5.42 dəfə, 2.2 dəfə, 2.3 dəfə arttığını diqqətə alsaq, bu azalmanın mahiyyətini başa düşərik. Bununla bərabər, dövlət orqanları planlanmış bütün investisiya layihələrini təxirə saldı.

Sadalanan bu iki vəziyyət, maliyyə siyasəti çərçivəsində xərc siyasətinin konyektura yönümlü olduğunu göstərir. Beynəlxalq çalışmalar nəticəsində əldə edilən empirik göstəricilərə görə, dövlət xərcləri ilə ÜDM arasındakı korelasiya əmsalı 2000-2009 illəri üçün Azərbaycan iqtisadiyyatında 0.65 olmuşdur.

Dissertasiyadakı empirik çalışmaların nəticələrinə görə isə, 1999-2012 illərindəki dövlət xərc siyasəti konyektura yönümlü olarkən, ortaya çıxan böhran bu vəziyyəti daha kəskin (aydın) hala gətirən bir faktor olmuşdu. Bu siyasətin qiymətləndirilməsi üçün, dövlət xərclərinin qeyri-neft ÜDM-sinə təsiri ekonometrik modellərlə analiz edilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məqsədi, böhran zamanında dövlət xərc siyasətinin səmərəliliyini incelemek olduğundan, böhran müddətini də əhatə edən 1999R2-2012R2 dönməsinə baxılmışdı. Bu bağlamda, Vector Xətaların Korreksiya Modeli (VECM) olaraq *dövlət xərcləri, birbaşa xarici investisiyalar və qeyri-neft ÜDM-si* arasında əlaqə tədqiq edilmişdi. VAR analiziylə, *neftin qiyməti, birbaşa xarici investisiyalar, dövlət xərcləri və qeyri-neft ÜDM-si* arasında impuls-response (etki-tepki) analizinin nəticələrinə baxılmışdır. Böhranın təsirini müəyyənləşdirmək üçün, Ən Kiçik Kvadratlar üsulu istifadə edilərək, *dövlət xərcləri və qeyri-neft ÜDM-si* arasındakı əlaqə təxmin edilmişdir.

Xətaların Korreksiyası Modelində (VECM), *dövlət xərcləri, birbaşa xarici investisiyalar və qeyri-neft ÜDM-si* verilənləri arasında uzun müddətli (co-integration), qısa müddətli əlaqələr və qısa müddətli dalqalanmaların uzun dönmə tarazlığına necə korreksiya olunmasını araşdırılmışdı. Belə ki, *birbaşa xarici investisiyaların* qeyri-neft ÜDM-si dəyişmələri izah etməsi

0.1% nisbətində olmuşdur. Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan *BXİ*-lərin çoxunun neft sektoruna yönəlməsi, bu vəziyyəti açıqlayır.

Lakin, dövlət xərclərinin bu veriləndən statistiki olaraq önəmli ölçüdə daha mənalı olması, dövlətin xərc siyasətinin səmərəliliyinin nəticəsidir. Empirik nəticələrə görə, gecikməli təsirlər diqqətə alındıqda 2001R2-2012R2 dönməndə, *dövlət xərclərinin, qeyri-neft ÜDM-sinə təsiri* 0.6% nisbətindədir. Başqa sözlə, dövlət xərclərinin 1% artması, qeyri-neft ÜDM-sini 0.6% artırır. Lakin böhran dönməndə (xüsusən 2009R2-də) bu təsir 1% olmuşdur. Demək olar ki, bu dönmədə dövlət xərclərinin 1% artımı, qeyri-neft ÜDM-sini 1% artırmışdır. Mövzu ilə əlaqəli elmi ədəbiyyatlarda dövlət xərcləri siyasətinin böhran dönmələrində daha təsirli olduğu, çox sayda empirik nəticələrlə dəstəklənir. Bu elmi işin ortaya qoyduğu fikir də, Azərbaycan timsalında, litaraturada mövcud nəzəriyyəni təsdiqləyir.

Dövlətin xərc siyasətinin səmərəliliyini müəyyənləşdirmək üçün, rüblük olaraq dövlət xərclərinin ÜDM-yə nisbəti VAR modeli ilə tədqiq edilmişdi. Qurulan model çərçivəsində kontrol verilənlər kimi götürülən birbaşa xarici investisiyalar və neftin qiyməti, qeyri-neft ÜDM-dəki dəyişmələrin təxminində dövlət xərcləri qədər güclü ekonometrik əlaqə sərgiləmişdi. Bu çərçivədə, *təsir-cavab* analizi ilə bu verilənlər arasındakı əlaqəyə baxarkən, neft qiymətləri ilə dövlət xərcləri arasında önəmli dərəcədə qarşılıqlı əlaqə ortaya çıxmışdı. Digər ifadəylə, neft qiymətlərindəki dəyişmələr 3-4 rüb gecikməylə, dövlət xərclərinə təsir edir. Bununla yanaşı, dövlət xərcləri ilə qeyri-neft ÜDM-si arasındakı güclü əlaqənin varlığı, yuxarıda qeyd edilən VECM modelində də açıq görülürdü.

Neft qiymətləri dövlət xərclərinə önəmli miqdarda təsir edir və dövlət xərcləri də qeyri-neft ÜDM-sinə təsir edir. Bir başqa ifadəylə, dünya bazarlarında müəyyənleşən neftin qiyməti birbaşa dövlət xərcləri üzərində, dolaylı olaraq da qeyri-neft ÜDM-si üzərində ciddi təsirə sahibdir. Xüsusilə, illərcə neft qiymətinin artımına paralel olaraq, dövlət xərclərinin artırılmasında olduğu kimi, 2009-cu ildə böhranla əlaqəli olaraq neft qiymətlərindəki ani düşmələr, dövlət xərclərində ciddi azalmalara yol açmışdır. Bu empirik nəticələr də, Azərbaycan iqtisadiyyatında maliyyə siyasətinin konyunktur yönümlü olduğu haqqında bu elmi iş əhatəsində ortaya qonulan yanaşmaların təsdiqləndiyini göstərir.

Dövlət xərcləri və qeyri-neft ÜDM-si arasındakı əlaqənin təxmin

edilməsi üçün, Ən Kiçik Kvadratlar metodu (OLS) istifadə edilmişdi. Ekonometrik analizlərdən ortaya çıxdı ki, 2009-cu ilin 2-ci rübündə bu göstəricilər arasındakı əlaqədə bir dəfəyə aid olaraqstruktur qırılma yaşanmışdı. Bu səbəblə deyilə bilər ki, böhranın iqtisadiyyata təsiri bu dönmə etibarılıdır. 2008 qlobal maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri gecikməli olaraq 2009-cu ilin 2-ci rübündə olduğu ekonometrik analizlərlə müəyyən edilmişdi.

Tədqiqatda 2000-2012 illərində dövlət xərclərinin qeyri-neft sektoruna təsiri və bu təsirin böhran dönməsindəki xüsusiyyətləri, ekonometrik modellərlə analiz edilmişdir. Nəticələr göstərdi ki, Azərbaycanda maliyyə siyasəti ilə iqtisadi artım arasında (qeyri-neft sektorunun inkişafı) qarşılıqlı əlaqə vardır. Başqa sözlə, Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün Keyns yanaşması və Wagner Qanunu səciyyəvidir. Belə ki, dövlət xərcləri qeyri-neft ÜDM-sindəki artımı izah edir və eyni şəkildə də uzun müddətdə dövlət xərclərinin artımı, qeyri-neft ÜDM-sindəki artımla izah oluna bilər. Bu da, iqtisadi siyasətin effektivliyi baxımından arzu olunandır.

Tədqiqatdan ortaya çıxan fikirlərdən biri də, Azərbaycan iqtisadiyyatında dövlət xərclərinin artımı uzun müddətdə iqtisadi artıma səbəb olacağı həqiqətidir. Hətta qısa müddətdə belə, dövlət xərcləri iqtisadi artımı dəstəkləyəcək şəkildədir. Ancaq diqqət edilməsi lazım məsələlərdən biri də, dövlət xərclərinin önəmli bir hissəsinin neft gəlirlərindən gəlməsidir. Neft rezervlərinin tükənən olması həqiqəti, genişlədici maliyyə siyasətinin davamlılığı mövzusunda tərəddüdlərin ortaya çıxmasına səbəb olar. Bu həqiqəti siyasətçilər, iqtisadi artım reseptlərində diqqətə almalıdırlar. Elmi işin iqtisadi siyasət baxımından önəmli nəticələrindən biri də, qısa müddətdə maliyyə siyasətində ortaya çıxan şokların, nə qədər zamanda uzun müddət tarazlığına təsir edəcəyidir. Azərbaycan iqtisadiyyatında inkişaf yönümlü maliyyə siyasətində görülən şoklar bu tip politikaları ümumi hədəftən saptırmır.

Azərbaycanda iqtisadi artım yönümlü maliyyə siyasəti davam etdirilə bilər. Gərək qısa, gərəkse də uzun dönmədə neft gəlirlərinin effektiv istifadəsi iqtisadi artım üzərində müsbət təsirlər yaradır. Maliyyə siyasətinin səmərəliliyi, ancaq dövlət xərclərinin iqtisadi artım yönündə uğuru baxımından qiymətləndirilməməlidir. Eyni zamanda, dövlət xərclərinin məşğulluğa, rifah səviyyəsinə və institutlaşmaya dəstəkləri baxımından tədqiq olunmalıdır. Neftlə zəngin ölkələrdə olduğu kimi, Nigeriyada da, neft

sektorunda gəlirlərin artdığı bir dövəmdə reallaşan iqtisadi artımın, ictimai rifaha dəstəyi çox az olmuşdur.

Siyasətçilər dövlət xərclərində neft sektorunun payının azaldılması istiqamətində politikalar icra etməlidirlər. Çünki neft rezervlərinin 2029-cü ilə qədər tükənəcəyi düşünülür, bu səbəblə də uzun müddətdə dövlət xərclərinin əsasını təşkil etmə potansiyalı yoxdur. Bu mövzuda Norveç misalından faydalana bilərik. Belə ki, Norveç iqtisadiyyatında mütləq bir mali qayda tətbiq edilir. Bu mali qayda, 2014-cü ilin yanvarında aktiv böyüklüyü 815 milyard dollara çatan Norveç Neft Fondunun, hər il ancaq 4%-nin dövlət büdcəsinə transfert edilməsini tənzimləyir. Azərbaycan iqtisadiyyatında Neft Fondundan xərclərin sabit nisbətdə həyata keçirilməsi ilə əlaqəli qanun olsa da, bu mövzuda mütləq bir mali qayda (fiscal rule) yoxdur.

Eyni zamanda qeyri-neft vergi gəlirlərinin artırılması istiqamətində siyasətlər icra olunmalıdır. Hər şeydən öncə bütün qeyri-neft sektorlarının, xüsusilə də ticarət sektorların inkişafına diqqət edilməlidir. Qeyri-neft vergi bazasının genişləndirilməsi, bu mövzuda önəmlidir.

Büdcəyə il ərzində edilən reviziyaların qarşısı alınmalıdır. Çünki belə nizamlamalar, dövlət xərclərinin artımına yol açaraq inflyasiya təzyiqlərini artırır, valyuta məzənnəsini yüksəldə bilər. Bununla yanaşı, gələcək nəsillər üçün qənaət edilən bu fondların, indidən systemsiz xərclənməsinə səbəb ola bilər.

Qərar verənlər, İEOÖ-lərdə tez-tez icra olunan konyektura yönümlü (procyclical) maliyyə siyasətinin yerinə, konyekturaya qarşı (countercyclical) siyasətlər icra olunmalıdır.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları aşağıdakı nəşrlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Əlirzayev, E.V., Hüseynov İ. "Vergi- büdcənin əsası kimi", in Young Researcher's Conference, Qafqaz Universiteti May 2015
2. Əlirzayev E.V., Doğan S. "Küresel Mali Krize Karşı İMF politikaları", in International Congress on Caucasus and Central Asia in the Globalization Process, Qafqaz Universiteti, May 2014
3. Əlirzayev E.V., Bakkal U., "Türkiyə'de yaşanan krizlərin Azərbaycan ekonomisinə etkileri", in International Congress on Caucasus and Central Asia in the Globalization Process, Qafqaz University, May 2014
4. Əlirzayev E.V. Suleymanov E.B. " Government Role During The Global Financial Crisis " World Research Journal of Economics ISSN: 2277-6028, Volume 2, Issue 1, 2013, pp.-13-21.
5. Əlirzayev E.V., Süleymanov E.B., Zeynalov A. "2008 Küresel Mali Krizinin Azərbaycan ekonomik kalkınamsına etkilerinin analizi", Journal of Qafqaz University, 09/2013
6. Əlirzayev E.V., Zeynalov A., Süleymanov E.B., "Küresel Mali Krizin Azərbaycan Ekonomisine Etkileri", Macroeconomics: Prices, Business Fluctuations, & Cycles Ejournal Vol. 6, No. 5, 2013
7. Əlirzayev E.V. "Government hand in Global Financial Crisis", in 'Sustainable Growth Models in Azerbaijan' Conference, Lənkəran Dövlət Universiteti, Dekabr 2011
8. Əlirzayev E.V. "The Role of Privatization in Azerbaijan Economy", Genç Tədqiqatçıların Konfransı, 2009, Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
9. Əlirzayev, E.V. "Azərbaycanda özelleştirme sürecinin analizi", Journal of Qafqaz University, 2010

Резюме

Преодоление финансовых кризисов отрицательно влияющих на экономическую и социальную сферы страны, стабилизация экономики имеют огромное значение с точки зрения экономической политики. По этому, необходимы своевременное прогнозирование кризисов и выбор верной экономической политики.

В этой связи, задачей этой диссертации является исследование влияний кризисов экономике стран. С этой целью в настоящей диссертации рассмотрены сущность, причины выявления и последствия кризисов в свете научно-теоретических учений. Далее, рассмотрены основные кризисы в мировой экономике и исследованы их влияния на экономику разных стран. В итоге, с помощью эконометрических анализов исследованы влияния мирового финансового кризиса 2008-го года на экономику Азербайджана.

По итогам исследования, мировой финансовый кризис 2008-го года имел серьёзное влияние на экономику Азербайджана. В итоге, выявлены серьёзные последствия данного кризиса на государственных расходов, в результате чего были существенно изменены политики государственных расходов во время кризиса.

Как итог данной диссертации, выявлено зависимость государственных расходов от экономических колебаний особенно в период последнего всемирного кризиса; влияние государственных расходов на дополнительную стоимость на не нефтяных секторах экономике Азербайджана; а также эффективность политики государственных расходов особенно в кризисный период.

ЭЛЬВИН АЛИРЗАЕВ ВАХИД

THE INFLUENCE OF 2008 GLOBAL FINANCIAL CRISIS ON THE
AZERBAIJAN ECONOMY: IMPLEMENTATION OF PUBLIC
EXPENDITURE POLICIES

ABSTRACT

It is crucial for economic policies to stabilize the economy in a short run in the aftermath of crisis which negatively affect economic and social sphere of the economy. Therefore, it is extremely important to diagnose crisis in its early phases and choose proper economic policies.

The main aim of this study is to analyze the impacts of crises on economies. Therefore, in this study, firstly, the nature, reasons and results of the crises according to theoretical base have been analyzed. Then, the probable effects of certain crises on the economies have been examined. Finally, the influence of 2008 Global Financial Crisis on Azerbaijan economy have been investigated through econometric methods.

As a results of the research, it is concluded that 2008 Global Financial Crisis had significant impact on Azerbaijani economy. In this respect, influence of the crisis on public expenditures have been perceived seriously and public expenditure policy has been shifted.

Especially during the last financial crisis, the study pointed out the existing of a strong link between changes in public expenditures and cycle; effects of public expenses on the value added of non-oil sectors in Azerbaijan in a significant way; particularly during the crisis the efficiency of public expenses policies has surged.